

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики
навчання історичних дисциплін

Мажар Артем Валерійович

**ПОЛЬСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ
ЄВРОПЕЙСЬКИХ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
II ПОЛ. XIX – ПОЧ. XX СТ.**

Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія)

Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник:

_____ В. В. Михтуненко

Кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри
всесвітньої історії, міжнародних
відносин та методики навчання
історичних дисциплін

«_____» _____ 2021 року

Виконавець

_____ А. В. Мажар

«_____» _____ 2021 року

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА.....	7
1.1. Стан дослідження проблеми	7
2.2. Джерельна база	19
РОЗДІЛ 2. СТАНОВИЩЕ ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В II ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ.....	26
2.1. Соціально-політичне становище польських земель до національно- визвольного повстання 1863-1864 рр	26
2.2. Трансформація політики держав-поневолювачів Польщі після Січневого національно-визвольного повстання 1863-1864 рр.....	32
2.3. Радикалізація польського національно-визвольного руху наприкінці ХІХ ст.....	39
ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 2.....	46
РОЗДІЛ 3. СПРОБИ ВИРІШЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	47
3.1. Стан польського національного питання в Австро-Угорській та Німецькій імперіях на зламі ХІХ - ХХ ст.....	47
3.2. Спроби вирішення польського національного питання в Російській імперії урядами С.Ю. Вітте та П.А. Столипіна	54
ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 3	62
ВИСНОВКИ	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	65

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

AGAD – Архів Головний Давніх актів.

APB – Державний архів у Білостоку.

APP – Державний архів у Перемишлі.

ZET – Союз польської молоді.

Ендеція – Національно-демократична партія.

Кадети – Конституційно-демократична партія.

ППС – Польська партія соціалістів.

ПСД – Польське Стронніцтво Демократичне.

РДІА – Російський державний історичний архів.

РПЦ – Російська православна церква.

СДКП – Соціал-демократична партія Королівства Польського.

СДКПіЛ – Соціал-демократія Королівства Польського і Литви.

СДП – Соціал-демократична партія.

СДПА – Соціал-демократична партія Австрії.

СДПГіС – Соціал-демократична партія Галичини та Сілезії.

СДПН – Соціал-демократична партія Німеччини.

СЛ – Стронніцтво Людове.

СРН – Союз руського народу.

СХЛ – Стронніцтво Християнсько-Людове.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Польський та український народ мають подібну, а в окремі періоди і спільну історію. Обидві нації завжди взаємодіяли між собою, довгий час були поневолені і розділені та залежали від волі правителів, які були майже недосяжними, адже знаходилися далеко від них, як територіально так і духовно. Незважаючи на подібність історії поляки здобули незалежність майже на століття раніше, ніж українці що наштовхує на думку про швидший національний розвиток поляків.

Актуальність дослідження обумовлена постійним існуванням національних питань в різних країнах, зокрема в Україні. Враховуючи сучасне реформування в Україні, видається важливим дослідження впливу модернізаційних процесів II половини XIX - початку XX ст. на розвиток одного з найгостріших національних питань минулого, а саме польського. Варто підкреслити, що польське національне питання виділялося на фоні інших своєю принциповістю та складністю. Даний досвід стане корисним під час взаємодії з національними меншинами в ході складного періоду сучасної української модернізації.

Мета дослідити розвиток та спроби вирішення польського національного питання в контексті європейських модернізаційних процесів II половини XIX - початку XX століття.

Завдання:

- охарактеризувати стан наукової розробки проблеми та джерельну базу дослідження.
- визначити становище поляків після національно-визвольних повстань XIX ст.
- висвітлити процес радикалізації польських політичних партій наприкінці XIX ст.
- розкрити особливості підходів до польського національного питання в Австро-Угорщині, Німеччині та Росії на початку XX ст.

Об'єкт дослідження: національна політика Російської імперії, Австро-Угорщини та Німеччини в польських землях.

Предмет дослідження: польське національне питання в контексті загальноєвропейських модернізаційних процесів в II половині XIX – на початку XX століття.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від 1863 р. до 1911 р. Нижньою хронологічною межею було визначено 1863-1864 рр. період Січневого польського національно-визвольного повстання, яке стало останнім масовим збройним виступом поляків у XIX ст. Верхньою межею став 1911 р. адже після нього на фоні стрімкого погіршення взаємовідносин між Антантою до якої входила Російська імперія та Троїстим союзом учасниками якого були Австро-Угорська та Німецька імперії польське національне питання розглядалося державами-поневолювачами в контексті підготовки до війни.

Географічні рамки дослідження охоплюють Центральну, Північну та Східну Європу, а саме території що входять в сучасні Австрію, Білорусь, Литву, Німеччину, Польщу, Росію та Україну.

Методологічні принципи (методи): Під час проведення дослідження основними методологічними принципами виступили принцип історизму та наукової об'єктивності. В магістерському дослідженні використовувалися аналіз інформації, структурно-системний, хронологічний та порівняльно-історичний методи.

Наукова новизна даної роботи полягає у висвітленні польського національного питання через призму соціально-економічної модернізації II половини XIX - початку XX ст. В дослідженні було з'ясовано вплив європейських модернізаційних процесів II половини XIX - початку XX ст. на перебіг польського національно-визвольного руху; висвітлено процес радикалізації польських політичних партій наприкінці XIX ст.; розкрито відношення політичних партій і організацій Австро-Угорщини, Німеччини та Російської імперії до польського національного питання в II половині XIX - початку XX ст.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали та положення даного дослідження можуть використовуватися в навчальному процесі для учнів 9-х класів на уроках всесвітньої історії, факультативах та в закладах вищої освіти.

Апробація результатів та публікації. Основні наукові висновки та результати дослідження апробовано на засіданнях кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін та у виступах на конференціях:

Мажар А. Радикалізація польського національно-визвольного руху в 80-90 рр. XIX ст. // Матеріали ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції: «Історико-філософські дослідження молодих учених». Частина 1. (22-23 квітня 2021 р., м. Суми). Суми: ФОП Цьома С.П., 2021. С. 107-109.

Мажар А. Особливості вирішення національного польського питання урядом С.Ю. Вітте // Міжрегіональна онлайн-конференція «Сучасна освіта: проблеми, реалії та перспективи». (29 квітня 2021 р., м. Миколаїв). Миколаїв. 2021.

Мажар А. Польське національне питання (30-70 рр. XIX ст.). // Теорія та методика навчання суспільних дисциплін: науково-педагогічний журнал, вип. 9. / Заг. ред. проф. Михайличенко О.В. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2021. С. 67-70.

Структура роботи. Наукова робота складається зі списку використаних скорочень, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (76 найменувань). В структурі роботи дотримано хронологічного принципу дослідження. Загальний обсяг магістерської роботи становить 73 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Стан дослідження проблеми

Перед розглядом історіографії необхідно зазначити що польське національне питання з моменту своєї появи було відомим далеко за межами держав-поневолювачів. Даний факт безпосередньо впливає на ступінь розробленості теми, проте від цього дослідження польського національного питання не втрачає своєї актуальності.

В огляді історіографії нас зацікавив погляд істориків на становище поляків до національно-визвольного повстання 1863-1864 рр. В подальшому на польських землях активно відбувалися модернізаційні процеси, тому важливого значення набуває відображення в історіографії особливостей розвитку польського національного питання в II половині XIX - початку XX ст. Детальнішого огляду також потребує польське національне питання в ідеологіях політичних партій кінця XIX - початку XX ст. враховуючи що в кінці XIX ст. почалося зростання участі різних верств населення в політиці. Таким чином можна визначити три проблемні питання які зачіпають опрацьовану нами історіографію.

Вітчизняні дослідження польського визвольного руху серед сучасних істориків проводили Н.Ю. Громакова [14], О.С. Жерноклеєв [19], Ю. Земський [41], О. Зінченко [22], Ю.В. Михальський [37], Н. Темірова [42], Ю.В. Федорик [57], Я.П. Цецик [58] та інші.

Висвітленням проблеми польського національного питання та модернізаційних процесів також займалися іноземні дослідники. Зокрема, поляки С. Кеневич [65] та П. Самуш [70], російський дореволюційний історик О.Ю. Алекторов [2] та сучасна дослідниця Н.М. Філатова [44], білоруска І.Р. Чикалова [59], австрієць К. Воцелка [12], німець Ю. Ройлеке [30], британець Н. Дейвіс [16], француз Д. Бовуа [7] та інші.

Перед розглядом проблемних питань вважаємо за необхідне вказати узагальнюючі історичні праці використані в нашому дослідженні. Серед

небагатьох вітчизняних узагальнюючих праць з польської історії хочемо відмітити книгу істориків Л.О. Зашкільняка та М.Г. Крикуна «Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів» [21], яка комплексно подає інформацію.

З середовища іноземних дослідників ми можемо виділити книги польського «дореволюційного» історика В. Смоленського (псевдонім В. Грабенський) «История польского народа» [13] та сучасних дослідників Г. Дильонгової «Історія Польщі 1795-1990» [17], М. Тимовського, Я. Кеневича та Є. Хольцера «История Польши» [54]. Заслужують уваги книги російського «дореволюційного» та радянського історика М.К. Любавського «История западных славян (прибалтийских, чехов и поляков). Лекции, чит. в М. Ун-те и на высших жен. курсах в Москве» [34], сучасного британського дослідника Н. Дейвіса «Боже ігрище: історія Польщі» [16], австрійського історика К. Воцелки «История Австрии. Культура, общество, политика» [12] та німецьку книгу «Краткая история Германии» [30], а саме розділ автором якого виступив Ю. Ройлеке «От Венского конгресса до начала Первой мировой войны (1814-1915)».

Стосовно погляду істориків на становище поляків до національно-визвольного повстання 1863-1864 рр. цікавими є погляди деяких вітчизняних дослідників. Зокрема у колективній монографії під редакцією І. Кривошеї та Н. Моравця «Польське національне повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів» [41] історик Ю.С. Земський у підрозділі «Ідейне натхнення польського Листопадового повстання» розглядав ідеологічні основи збройного виступу 1830-1831 рр. Автор вважав що національно-визвольне повстання 1830-1831 рр. стало спробою відновлення гідності та прав шляхти. [41, с. 27]. Цю думку не підтримував польський історик В. Заєвський, який вважав збройний виступ 1830-1831 рр. спробою відновлення незалежності та захисту загалом людських прав [65, с. 172-173].

Кандидатка історичних наук Н.Ю. Громакова в статті ««Польське питання» у російському публічному просторі XIX ст.» [14] розглядала зміни у відношенні росіян до поляків протягом XIX ст. Автор висунула тезу що

погіршення ставлення до поляків пов'язане з поширенням російського націоналізму [14, с. 13]. Дана теза конфліктує з думкою польського історика С. Кеневича який вважав, що в Росії недовіряли полякам через їх амбітні плани по відновленню незалежної Речі Посполитої в кордонах 1772 р. [65, с. 327].

Не можна ігнорувати з цього проблемного питання думки іноземних істориків. Зокрема, співавтор та редактор монографії «Trzy powstania narodowe - kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe» [65] польський історик В. Заєвський у розділі «Powstanie listopadowe 1830-1831» досліджував польське національно-визвольне повстання 1830-1831 рр. Автор висунув тезу щодо прогресивності та більшого охоплення населення виборчим правом в Царстві Польському у порівнянні з іншими європейськими державами [65, с. 155]. Ця теза йде у розріз з думкою російського історика Б.В. Носова який підкреслював становість виборів, позбавлення виборчих прав представників деяких націй, станів та професій [44, с. 296].

Польський історик С. Кеневич написав розділ «powstanie styczniowe 1863-1864» до монографії «Trzy powstania narodowe - kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe» [65] у якому дослідив Січневе повстання 1863-1864 рр. На погляд автора ближче до середини ХІХ ст. відбулося занурення розділених польських земель у власні проблеми [65, с. 287-288]. Трохи іншої думки притримувався білоруський дослідник А.Ю. Тарас за його інформацією діяльність спільних польських підпільних організацій в Австрії, Пруссії та Росії після 1830 р. була спрямована на планування та організацію нових актів непокори [52, с. 239-242]. Лівих поглядів притримувався польський історик А. Чубинський, який написав книгу «Powstanie 1863-1864 roku we wschodniej Wielkopolsce» [64] про перебіг збройного виступу 1863-1864 р. в східній частині Великопольщі. Автор зазначав про поступову відмову від кріпацтва в Царстві Польському та поширенні ренти [64, с. 8]. Інший польський історик С. Кеневич загалом підтримує цю тезу, але в більших масштабах, на його думку криза феодальних відносин назривала також в польських землях Австрії та Пруссії [65, с. 285].

У складі авторського колективу монографії «Польша и Россия в первой трети XIX века. Из истории автономного Королевства Польского. 1815–1830» [44] відповідальним редактором якого стала С.М. Фалькович був російський доктор історичних наук Б.В. Носов який написав главу «Государственный строй и политическое устройство Королевства Польского». Він досліджував державний та політичний устрій Царства Польського. Автор розглядав розділення Польщі в 1815 р. як загальну поступку для збереження балансу сил в Європі [44, с. 251]. Білоруський дослідник А.Ю. Тарас навпаки вважав, що Австрія, Великобританія та Пруссія збиралися передати польські землі Австрії та утворити союз з Францією з метою захисту від Росії, але цим планам завадили так звані «100 днів» Наполеона [52, с. 188-190].

Досить неоднозначною є книга білоруського публіциста А.Ю. Тараса «Анатомия ненависти. (Русско-польские конфликты XVIII – начала XX вв.)» [52] присвячена висвітленню російсько-польських конфліктів. Автор вказував що утворення Царства Польського відбулося завдяки врахуванню попереднього десятилітнього досвіду Олександром I [52, с. 190]. Польський історик В. Заєвський навпаки вважав Царство Польське результатом домовленостей і компромісів Австрії, Пруссії та Росії, хоча й під тиском останньої [65, с. 152-153].

До авторського колективу монографії «Польша и Россия в первой трети XIX века. Из истории автономного Королевства Польского. 1815–1830» [44] також входила російська кандидатка історичних наук Н.М. Філатова, яка в окремій главі «Русское общество и Королевство Польское в 1815–1830 гг» досліджувала відносини росіян та поляків в 1815-1830 рр. Автор висунула тезу що росіяни відчували себе приниженими та заздрили полякам через їх конституційні вольності [44, с. 471]. Тим часом українська історикиня Н.Ю. Громакова причиною поганих відносин називає «конфлікт інтересів» росіян та поляків, зокрема щодо Правобережжя [14, с. 12].

Відрізняються думки дослідників і щодо відображення в історіографії особливостей розвитку польського національного питання в II половині XIX -

початку ХХ ст. Вітчизняна історіографія досить давно займається даним проблемним питанням. В збірнику 2018 р. упорядкованому О. Гнатюк та М. Чехом «Бочковський Ольгерд Іполит. Вибрані праці та документи» [9] вміщено написану в «дореволюційний» час соціологом та етнологом О. Бочковським працю «Поневолені народи царської імперії: їх національне відродження та автономічні прямування (до національної справи в Росії)». В ній український дослідник стверджував, що поляків не вдалося русифікувати [9, с. 214], проте на думку польського історика А. Хвальби поляки все ж звикли до Росії та зробили великий внесок в розвиток Російської імперії [68, с. 12].

Доктор історичних наук Н. Темірова стала однією з авторів колективної монографії за редакцією І. Кривошеї, та Н. Моравця «Польське національне повстання 1863 – 1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів» [42] в якому досліджувала питання земельних відносин на Правобережжі у підрозділі «Вплив повстання 1863 – 1864 рр. на поміщицьке землеволодіння на Правобережній Україні». Автор припустила що росіяни не бажали переселятися на Правобережжя через густу населеність та значну аграрну освоєність краю [42, с. 145-148], проте її французький колега Д. Бовуа навпаки серед причин виділяв значну відстань від місця попереднього проживання та недостатню аграрну обізнаність росіян [7, с. 27].

У статті «Вплив колоніальної політики на духовне і соціально-економічне становище поляків кінця ХІХ – початку ХХ століття» [8] доктор історичних наук В.Ф. Босчко виступив в якості співавтора. Українські дослідники вважали що поляків в Німеччині обмежували в усіх сферах діяльності [8, с. 23]. Польський історик та публіцист А. Хвальба навпаки вважав, що Німеччина була прогресивною країною в якій панував закон, тому добре організовані поляки мали можливість ефективно захищатися від утисків та навіть здобули перемогу над німецькими аграріями [68, с. 21-22].

Доктор історичних наук Ю.В. Федорик в монографії «Православне духовенство в Царстві Польському в 1875 – 1905 роках» [57] дослідив функціонування православної церкви вкінці ХІХ – початку ХХ ст. в Царстві

Польському. В даній роботі було виділено дві причини що заважали успішній діяльності православної церкви в Царстві Польському, а саме професійну невідповідність частини священників та спротив уніатів [57, с. 120]. Тим часом британський історик Н. Дейвіс вважав що в Російській імперії православ'я було тісно пов'язано з державою, тому релігійна політика мала провладний характер та суперечила істинно православним та польським традиціям [16, с. 514-515].

Питання діяльності представників України в Державній раді досліджувала доктор історичних наук О. Зінченко в монографії «Представники України в Державній раді Російської імперії (1906–1917 рр.)» [22]. Автор підкреслювала надважливу роль С.Ю. Вітте в протидії ініціативі П.А. Столипіна у введенні земств в західних губерніях [22, с. 57-58]. В той час як російський історик П.С. Кабитов при розгляді даної проблеми навіть не згадав ім'я С.Ю. Вітте [25, с. 182-185]. Хоча цей факт не використовувався в нашому дослідженні, але ми не могли його не відмітити.

Іноземні дослідники також не оминули своєю увагою дане проблемне питання. Анонімний «дореволюційний» твір «Польша и Россия в 1872 г.» [33] в якому відстоюється думка про необхідність примирення поляків з Росією приписується письменнику та чиновнику К. Крживицькому. Автор вважав що реформи Олександра II перед Січневим повстанням 1863-1864 рр. мали на меті примирити поляків та росіян [33, с. 12]. Цю тезу не підтримує британський історик Н. Дейвіс який вважав що росіяни і поляки спільно несуть відповідальність за неспокійну ситуацію в Царстві Польському [16, с. 719].

Сучасний польський історик К. Жабек став співавтором колективної монографії під науковою редакцією С. Леончика «Polacy na syberii od XIX do XXI wieku» [67] до якої написав розділ «Powstanie zabajkalskie 1866 roku – walka o godność i wolność» в якій досліджував Забайкальське повстання 1866 р. Автор висунув тезу що головною причиною повстання став захист людської гідності [67, с. 20]. На відміну від польського дослідника, російський «дореволюційний» етнограф С.В. Максимов вважав що головною причиною

повстання стало бажання свободи викликане важкими умовами праці, хоча він і приділив даному повстанню в своїй роботі лише один рядок [35, с. 84].

Польський дослідник А. Хвальба став співавтором збірника історичних нарисів редакторами якого виступили К. Персак та П. Махчевич «Polski wiek XX» [68]. У власному нарисі «Dziedzictwo zaborów» він виклав свій погляд на наслідки розділення польських земель. На думку А. Хвальби поляки ефективно протидіяли прусській владі завдяки своїй згуртованості та адаптації [68, с. 21-22], але цю тезу відкидають українські дослідники В.Ф. Боечко та Г.В. Боечко, які вважали що онімечення успішно проходило в середовищі польських емігрантів та молоді [8, с. 24].

У монографії «Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах» [7] французький історик Д. Бовуа представив свій погляд на діяльність поляків Правобережжя в контексті земельних відносин II половини XIX - початку XX ст. В порівнянні з українською колегою Н. Теміровою французький автор зазначав про колабораціонізм поляків в Україні [7, с. 23-24], проте українська дослідниця відкидала цю тезу зазначаючи що для них був характерний сепаратизм [42, с. 144].

У праці «Сибирь и каторга» [35] російський «дореволюційний» етнограф С.В. Максимов вивчав умови і побут покараних на території Сибіру. Автор звернув увагу на те що засланих на сибірську каторгу після 1863 р. польських дворян з Південно-Західного краю було більше, ніж з інших територій. Стосовно цієї ситуації С.В. Максимов однозначної відповіді не дав [35, с. 81-82]. Тим часом на думку французького історика Д. Бовуа російський уряд використав Січневе повстання 1863-1864 рр. для знищення польського домінування на Правобережжі [7, с. 23].

Російський «дореволюційний» історик та етнограф О.Ю. Алекторов в своїй праці «Иностранцы в России: Современные вопросы: Финляндцы. Поляки. Латыши. Евреи. Немцы. Армяне. Татары» [2] охарактеризував етнічні меншини Російської імперії звертаючи особливу увагу на їх участь у революції 1905-1907 рр. Автор вказував на особливо великий розмах революційних подій 1905-

1907 рр. та їх антиросійську спрямованість у Царстві Польському, але не зазначав причин [2, с.119]. Сучасні українські дослідники В.Ф. Боечко та Г.В. Боечко визначили що причиною такої реакції польського суспільства стала попередня дискримінаційна політика російської влади [8, с. 24].

Однією з перших робіт в якій намагалися систематизувати біографію П.А. Столипіна став нарис російського «дореволюційного» публіциста та чиновника О.П. Аксакова «Высший подвиг. Петр Аркадьевич Столыпин, жизнь за царя и Родину положивший» [1]. Автор був сучасником П.А. Столипіна та заперечував польські утиски під час земської реформи [1, с. 75-76], тим часом сучасний російський історик П.С. Кабитов робив акцент на режимі сприяння білорусам та росіянам завдяки введенню земств [25, с. 182].

Син П.А. Столипіна та французький публіцист А.П. Столипін написав книгу «П.А. Столыпин, 1862-1911» [48] в якій описав діяльність свого батька. Автор виразив думку що П.А. Столипін поважав іногородців, проте його національні почуття впливали на ставлення до них [48, с. 6]. В свою чергу російський історик П.С. Кабитов називав П.А. Столипіна монархістом та патріотом, що співробітничав з населенням через представницькі органи влади та різноманітні організації [25, с. 208].

Монографія «П.А. Столыпин: последний реформатор Российской империи» [25] сучасного російського доктора історичних наук П.С. Кабитова присвячена вивченню постаті П.А. Столипіна. Автор вважав що в останні роки П.А. Столипін спирався на недовідану соціальну базу, адже його не підтримували як праві так і ліві політики [25, с. 211]. Схожу думку мав французький публіцист А.П. Столипін який вказував: «силы реакции и революции торжествовали» [48, с. 80].

Проблема польського національного питання в ідеологіях політичних партій кінця XIX - початку XX ст. знайшла своє відображення в українській історіографії. У монографії історика Ю.В. Михальського «Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку XX століття (1902—1914)» [37] досліджуються польські політичні партії та їх погляди на українське

національне питання. Автор вважав що виникнення людого руху пов'язане з зростанням національної самосвідомості низів галицького суспільства [37, с. 40]. Ця теза відкидається російським колективом авторів монографії «Польша в XX веке. Очерки политической истории» [43], які пов'язували виникнення людого руху з наявністю виборчих прав у селян [43, с. 26].

Монографія доктора історичних наук О.С. Жерноклеєва «Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890 – 1918 рр.)» [19] присвячена дослідженню розвитку соціал-демократії вкінці XIX - початку XX ст. на території Галичини та Буковини. Автор називав Галичину «українським та польським П'ємонт» [19, с. 56-57], тим часом в російській монографії «Польша в XX веке. Очерки политической истории» [43] ця теза відкидається, а польським політичним центром вказувалося Царство Польське [43, с. 19]. Хоча даний факт ми не використовували, проте все ж його не можна оминути.

У статті української дослідниці О. Білої «Пангерманский союз и польский вопрос в 1891–1907 годах (к постановке проблемы)» [4] висвітлено вплив Пангерманського союзу на німецьку національну політику відносно поляків наприкінці XIX - початку XX ст. Автор вважала що головною ціллю Пангерманського союзу було підняття національного духу німців котрі проживали за межами Німецької імперії [4, с. 45], тим часом білоруська дослідниця І.Р. Чикалова навпаки ставила на перший план завдання мілітаристського виховання [59, с. 189].

У колективній монографії «Велика війна 1914–1918 рр.: витоки, характер, наслідки» [10] під науковою редакцією С.С. Трояна сучасні дослідники С. Троян, С. Косяк та П. Троян в підрозділі «Пангерманський Союз: створення, організація, зовнішньополітичні проекти (1891–1900)» досліджували історію Пангерманського Союзу. Автори висловили думку що Гаката була особливо близькою до Пангерманського союзу та тісно співпрацювала з ними [10, с. 52]. В свою чергу інша українська дослідниця О. Біла звернула увагу на критику

Пангерманського союзу та несприйняття їхніх радикальних антипольських заходів збоку Гакати [4, с. 46-47].

У статті «Роль чорносотенців в ускладненні взаємовідносин між польським і російським населенням Волині на початку ХХ ст.» [58] кандидат історичних наук Я.П. Цецик досліджував антипольську діяльність організації Союз руського народу (СРН) на Волині. Автор вважав що націоналісти-чорносотенці займалися русифікацією південно-західного краю [58, с. 65], в той час як у російській монографії «Польша в ХХ веке. Очерки политической истории» [43] про це не згадується, але є теза про підтримку російськими націоналістами виокремлення Холмщини ще наприкінці ХІХ ст. [43, с. 48].

Іноземні наукові кола також активно займалися висвітленням діяльності політичних партій на зламі ХІХ-ХХ ст. та ролі в їх ідеології польського національного питання. Погляди польських націонал-демократів початку ХХ ст. вміщені в книзі їхнього лідера Р. Дмовського «Германия, Россия и польский вопрос» [18], яка в загальних рисах описує польське питання в контексті міжнародних відносин. В даній праці Р. Дмовський вказував на головну загрозу полякам збоку німців [18, с. 270-272]. Тим часом сучасний британський історик Н. Дейвіс вважав що російська та прусська влада були подібними, але пруси якісно відрізнялися своєю організацією та методичністю утисків поляків [16, с. 535-536].

Польська доктор гуманітарних наук Д. Ваніек у своїй праці «Ruch narodowy w Polsce wczoraj i dziś: ideologia, organizacja, praktyka działania» [74] досліджувала польський націоналістичний рух починаючи з ХІХ ст. та до сучасності. Автор зазначала що Р. Дмовський мав певний вплив та приймав участь у перетворенні Польської ліги в Національну лігу [74, с. 18], а інший польський дослідник П. Самуш зазначав що Польська ліга трансформувалася в Національну лігу завдяки учасникам ZET які здійснили внутрішній переворот одним з співкерівників якого був Р. Дмовський [70, с. 44].

Польський професор та історик П. Самуш у своїй праці «Wasza kartka wyborcza jest silniejsza niż karabin, armata... Z dziejów kultury politycznej na

ziemiach polskich pod zaborami» [70] займався вивченням історії польської політичної культури в XIX-XX ст. Автор звернув увагу що польські робітники в Німеччині та Австро-Угорщині з 90-х рр. XIX ст. мали кращі політичні умови, ніж у Царстві Польському [70, с. 245]. Тим часом українські дослідники Л. О. Зашкільняк та М. Г. Крикун зазначали що польські соціалісти в 80-х рр. XIX ст. успішніше діяли в Царстві Польському, ніж у польських землях Німеччини де їхні нелегальні організації були знищені [21, с. 372].

Роль радикально налаштованої інтелігенції в польському соціалістичному русі висвітлювала польська історикиня М. Сікорська-Ковальська у статті «Środowisko inteligencji radykalnej na przełomie XIX i XX wieku. Próba portretu» [71]. Автор висунула думку що в польських землях першими радикальними соціалістами серед інтелігенції були євреї та науковці що вийшли з середовища бідних поміщиків [71, с. 34-35]. Тим часом український дослідник Ю.В. Михальський вказував про співпрацю на початковому етапі своєї діяльності польських та українських соціалістів в Галичині та заснування ними спільної партії в 80-х рр. XIX ст. [37, с. 43].

Польський дослідник Х. Глембоцький став співавтором монографії «Józefa Piłsudskiego pojedunek z imperium (1887-1917): (z nieznanych dokumentów rosyjskiej Ochrany)» [72] до якої написав розділ «Józef Piłsudski w kronikach rosyjskiej tajnej policji (lata 1887–1917)» в якій займався дослідженням біографії Ю. Пілсудського на основі документів російської таємної поліції. Хоча ми не використовували інформацію про розгром партійної газети ППС «Робітник», але вважаємо за необхідне відмітити детальний виклад інформації з цієї події Х. Глембоцьким [72, с. 76-78]. Враховуючи що в російській монографії «Польша в XX веке. Очерки политической истории» [43] дана подія вказується як передумова майбутнього розколу ППС, але згадується лише побіжно [43, с. 28].

Німецький соціал-демократ та історик К. Каутський написав твір «Основы социал-демократии: (Эрфуртская программа)» [26]. Будучи співавтором Ерфуртської програми СДПН 1891 р. він у своєму творі не лише

обґрунтував та пояснив політичну програму СДПН, але й вперше зазначив основні принципи соціал-демократії. Автор виразив думку що пролетаріат, як головна рушійна сила соціал-демократії виступала захисником всіх пригноблених [26 с. 224]. Тим часом сучасний польський історик П. Самуш вказував на невизнання СДПН права пруських поляків на самовизначення [70, с. 253].

Білоруська історикиня І.Р. Чикалова у своїй монографії «Партии, профессиональные союзы, женские организации во Франции, Германии, Великобритании (1815–1914)» [59] досліджувала появу та розвиток соціальних інститутів у Великобританії, Німеччині та Франції на початку XIX – XX ст. Автор виразила думку про захист в Німеччині інтересів католиків, а потім і не католиків збоку Німецької партії Центру [59, с. 201-202], але польський історик П. Самуш відмічав зближення соціалістів та ендеків та їхню спільну протидію католицьким рухам, зокрема і Німецькій партії Центру [70, с. 252].

Радянська кандидатка історичних наук Н.Д. Ратнер присвятила свою працю «Очерки по истории пангерманизма в Австрии в конце XIX в.» [45] дослідженню австрійського пангерманського руху. Автор висунула думку стосовно розділення австрійського радикального націоналістичного руху на пронімецький та проавстрійський напрямки [45, с. 78-80]. Тим часом сучасний австрійський історик К. Воцелка не розділяв націоналістів називаючи їх «німецько-національні угруповання» [12, с. 310].

У російській колективній монографії «Польша в XX веке. Очерки политической истории» [43] відповідальним редактором якої стала доктор історичних наук А.Ф. Носкова висвітлено польський політичний розвиток у період кінця XIX - початку XX ст. Автори монографії зазначали що першою польською соціалістичною партією став Великий (I) Пролетаріат, який планував створити соціалістичну державу та підтримував терор [43, с. 21]. Тим часом польські історики М. Тимовський, Я. Кеневич та Є. Хольцер, підкреслювали незначну чисельність Великого Пролетаріату та підтримку терору не так діями як словами [54, с. 364].

Наведений аналіз наукової літератури свідчить, що польське національне питання привертало до себе увагу дослідників з різних країн від періоду свого виникнення та до сьогодення. Необхідно підкреслити значні, а іноді принципові розбіжності в поглядах проаналізованих дослідників не лише з різних країн, але й представників однієї держави. Таким чином з аналізу історіографії проблеми можна зробити висновок що на даний час польське національне питання під час європейських модернізаційних процесів II половини XIX - початку XX ст. немає комплексного дослідження.

2.2. Джерельна база

Джерельна база магістерської роботи представлена різноманітними опублікованими та не опублікованими писемними джерелами. Умовно дані джерела можна поділити:

- документальні матеріали, зокрема діловодна документація (звіти установ та відомств, меморії засідань Ради міністрів Російської імперії, огляди поліції), імператорські маніфести, програми партій, донесення, офіційні виступи, відозви та промови тощо;

- джерела особового походження (щоденники, мемуари, спогади, епістолярії);

- матеріали періодичних видань;

Із обширного комплексу джерел особливу цінність для нашого магістерського дослідження становлять фонди із Російського державного історичного архіву (РДІА), Архіву Головного Давніх актів (AGAD), Державного архіву у Перемишлі (APP), Державного архіву у Білостоку (APB).

В РДІА створені фонди «Гурлянд Илья Яковлевич (1868–1923), доктор полицейского права, член совета министра внутренних дел, редактор газеты «Россия» [55] та «Столыпин Петр Аркадьевич (1862–1911), Министр внутренних дел, Председатель совета министров» [56].

В AGAD створений важливий для нашого магістерського дослідження фонд «Organizacja Narodowa Powstania Styczniowego» який вміщує документи

що стосуються Січневого повстання 1863-1864 рр. З даного фонду нами використано документ «"Prawda", nr 5» [60].

У фонді АРВ «Zarząd Żandarmerii Powiatów Łomżyńskiego, Mazowieckiego, Szczuczyńskiego i Kolneńskiego Guberni Łomżyńskiej» зібрана жандармська документація з 4х повітів Ломжинської губернії Царства Польського. В даному фонді знаходиться документ «Начальник Ломжинського Губернського Жандармського Управління. 25 январа 1906 г. № 611. г. Ломжа» [61].

В АРР створено фонд «Afsisze, plakaty i druki ulotne z terenu Przemyśla w zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu» в якому зібрані різноманітні афіші, плакати та листівки що стосуються Перемишля. З даного фонду нами використано документ «Burmistrz dr Doliński: Odezwa do ludności z okazji 60-tej rocznicy wstąpienia na tron cesarza Franciszka Józefa I» [62]. В цьому ж архіві є ще один цікавий для нас фонд «Zbiór materiałów dotyczących powstań narodowych i polskiego ruchu niepodległościowego» в якому знаходяться матеріали що стосуються польського визвольного руху. З цього фонду ми використали документ «Rząd Narodowy do narodu» [63].

У дослідженні також використані матеріали з Державної публічної історичної бібліотеки Росії. Зокрема програми політичних партій «Объяснительная записка к программе Партии: от Торгово-промышленной партии: дополнение № 2» [53], «Русский монархический союз (Москва). Программа» [46], «Партия свободомыслящих: программы» [39], «Постановления 2-го Съезда 5-11 января 1906 г. и Программа» [29], «Программа и устав Крестьянской партии» [31].

Цифрова бібліотека Товариства друзів наук у Перемишлі надає доступ до важливого документу «Program stronnictwa demokratyczno-narodowego w zaborze rosyjskim» [69].

Найдостовірнішими джерелами є документальні матеріали. Одним із головних збірників джерел російського права є багатотомне «дореволюційне» видання «Полное собрание законов Российской Империи» [40]. Друге зібрання

охоплювало закони від 1825 до початку 1881 рр. які хронологічно розміщені. В томі VII який охоплює 1832 р. опубліковано «Манифест – О новом порядке управления и образования Царства Польского» який регулював систему управління Царства Польського. Даний документ ми використали при дослідженні становища польських земель після 1830-1831 рр.

Російський «дореволюційний» збірник 1899 р. «Тайны нашей государственной политики в Польше: сборник секретных документов» [51] вміщує документ «Всеподданнейшая Записка Варшавскаго Генерал–Губернатора за 1897 г. с пометками Николая II». Дане джерело являє собою характеристику стану Царства Польського за 1897 р. підготовленого Варшавським генерал-губернатором для Миколи II.

При дослідженні діяльності революційних політичних партій важливо розглядати їх з різних точок зору. Дуже цінним джерелом в такому випадку є праця «Обзор революционного движения» [27] за авторством впливових співробітників «дореволюційних» російських правоохоронних структур полковника Є.К. Климовича та підполковника В.А. Беклемишева. В даній книзі була зібрана інформація стосовно різних революційних політичних партій. В нашому дослідженні ми використали інформацію стосовно розділення партії «II Пролетаріат» та вимог Національно-Демократичної партії.

В збірнику 1911 р. «Столыпин Петр Аркадьевич (1862-1911). Сборник речей Петра Аркадьевича Столыпина, произнесенных в заседаниях Государственного совета и Государственной думы (1906-1911)» [49] присутня біографія П.А. Столипіна та зібрані матеріали які характеризують його взаємодію з Державною думою. Опубліковані промови згруповані за скликаннями Державної думи та окремо виділено промови в Державній раді. В дослідженні зі збірника нами використано документ «Заседание Г. Д. 6/III 07 г. Декларация правительственной программы» в якому зроблено короткий огляд запланованих законопроектів та реформаторських дій уряду.

В радянському збірнику 1990 р. «Совет министров Российской империи. 1905-1906 гг. Документы и материалы» [47] (укладачі С.С. Атапін,

Б.Д. Гальперіна) зібрані джерела періоду Першої російської революції 1905-1907 рр. Зі збірника в нашому дослідженні використанні наступні документи: «Мемория об отмене военного положения в Царстве Польском и об увеличении окладов чинам земской стражи», «Всеподданнейший доклад С.Ю. Витте о запрещении передачи дел из гражданских в военные суды», «Мемория по вопросу о выделении восточных уездов Люблинской и Седлецкой губерний из Привислинского края». Дані джерела висвітлюють ситуацію в Російській імперії під час російської революції 1905-1907 рр.

Третій том «Документи и материалы» російського навчального посібника «История Германии» [24] (2008 р.) створений під редакцією С.О. Васютіна, Ю.В. Галактіонова та Л.М. Корнева. Документи які відображають основні аспекти історії Німеччини від I ст. до н. е. до кінця XX ст. зібрані в хронологічній послідовності. Зокрема документ «Из речи канцлера Б. фон Бюлова в рейхстаге в период Боснийского кризиса (март 1909 г.)» відображає взаємовідносини Німеччини та Австро-Угорщини на початку XX ст. В білоруській хрестоматії 2010 р. «Страны Западной цивилизации. XIX - начало XX в.» [50] (укладачі І.Р. Чикалова та Р.О. Чикалов) зібрані різноманітні матеріали та документи які відносяться до періоду від Віденського конгресу 1814-1815 рр. до завершення Першої світової війни в 1918 р. В хрестоматії скороченні деякі документи. Важливим джерелом при розгляді офіційних причин політики «культуркампфа» є документ «Из речи Бисмарка в палате господ прусского ландтага 10 марта 1873 года» який їх висвітлює.

У російському збірнику 2012 р. під загальною редакцією С.Є. Нарішкіна «Избранные выступления П.А. Столыпина в Государственной думе и Государственном совете: 1906–1911 годы» [23] опубліковано виступи П.А. Столипіна. Зі збірника в нашому дослідженні використано виступ «Выступление в Государственной думе 13 марта 1907 года о временных законах, изданных в период между роспуском Первой Государственной думы и началом работы Второй Государственной думы» в якому йдеться про діяльність військово-польових судів. Не менш важливим став виступ «Повторное

выступление в Государственной думе 16 ноября 1907 г. в связи с выступлением члена Государственной думы В.А. Маклакова» в якому пояснювалися причини сильної політики уряду. Під час виступу «Повторное выступление в Государственной думе 6 марта 1907 года. После думских прений по правительственной программе» окреслювалася майбутня взаємодія уряду та Державної думи.

Польський збірник документів 2019 р. «Zesłańcy postyczniowi na Syberii Zachodniej w opinii rosyjskiej administracji i ludności syberyjskiej» має дві частини, а саме першу «Dokumenty administracji cywilnej, policji i żandarmerii» [75] (під редакцією С. Муліної та С. Веха) та другу частину «Pamiętniki, listy, publicystyka. Początki rosyjskich badań nad losami polskich zesłańców postyczniowych na Syberii» [76] (під редакцією Я. Легеча). В першій частині зібрані діловодні документи які висвітлюють відношення влади до засланих в Сибір поляків. Зокрема в збірник ввійшло донесення «29 lutego 1868 r., Tobolsk – Doniesienie naczelnika Tobolskiego Gubernialnego Zarządu Żandarmerii pułkownika I.A. Łaksa do Szefa Żandarmów P.A. Szuwałowa 1.» в якому жандармом охарактеризовувалася ситуація в Тобольській губернії.

В другу частину входять уривки спогадів, листи, публіцистика та тексти перших російських досліджень в яких є відомості про польське заслання, також присутні спогади самих засланих поляків. Одним з таких став уривок з щоденника С. Матраса «Ks. Stanisław Matraś – Podróż do Syberii po moskiewskich etapach w 1863 i 1864 roku» в яких поляк згадує про своє заслання.

Джерела особового походження найцікавіші, але доволі суб'єктивні, адже вони відображають події з точки зору історичних осіб. У зв'язку з цією особливістю їх необхідно використовувати обережно. Значну цікавість представляють епістолярні джерела, адже вони відображають особливості досліджуваної епохи через призму суб'єктивної оцінки учасників тих подій.

У польський збірник документів 2018 р. під редакцією В. Кабана та С. Муліної «Syberyjska korespondencja zesłańców postyczniowych (1864-1866): „Po drodze życia wstąpić przed śmiercią do Polski» [73] входить діловодна

документація яка стосується засланих поляків та їх кореспонденція. Зі збірника нас зацікавив документ «Podanie zesłańców politycznych, zaliczonych do mieszczan Kurganu: Michała Żaby, Ksawerego Sasulicza, Leopolda Skrodzkiego i Ignacego Dubowika do generała-gubernatora Syberii Zachodnie. Kurgan, 22 kwietnia 1867 r.» який ми використали в контексті висвітлення становища засланих до Сибіру поляків у II половині XIX ст.

Спогади та мемуари дозволяють дізнатися так зване «закулісся» багатьох історичних подій, що може допомогти поглянути на них під іншим кутом, але в той же час сповнені значного суб'єктивізму.

Важливим джерелом для дослідження польського збройного виступу 1830-1831 рр. а саме його причин, наслідків та відношення до нього тогочасних великих європейських держав є спогади О.Х. Бенкендорфа, який тривалий час очолював жандармів та володів секретною інформацією [5].

Особливо важливими є спогади та роздуми одного з найвидатніших німецьких політиків О. Фон Бісмарка які виражені в «Мысли и воспоминания» [6], адже саме його погляди довгий час формували позицію Німеччини. В цих мемуарах нашу увагу привернула інформація щодо позиції Австрії під час Січневого повстання 1863-1864 рр. про складність польського питання в Пруссії та вплив цього чинника на відносини Росії, Франції та Пруссії.

Польський революціонер Ф. Кон залишив цікаві спогади «Сорок лет под знаменем революции. (Воспоминания)» [28] які охоплюють події від початку політичної діяльності та до його арешту в 1885 р. також наводиться біографія деяких членів партії I Пролетаріат. З цих спогадів ми почерпнули про відношення до терору та відсутності єдності в таборі польських соціалістів.

Спогади російського чиновника та прибічника правих сил В.Й. Гурко «Черты и силуэты прошлого: Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника» [15] вирізняються широким охопленням тем. З даного джерела ми використали інформацію про зростання ролі С.Ю. Вітте, останній період діяльності його уряду і відставку, введення громадянських свобод в Російській імперії та характеристику діяльності

І.Л. Горемикіна. Також щодо прийняття законів в обхід Державної думи і погіршення відносин Миколи II з П.А. Столипініним та вбивство останнього.

Для нашого дослідження цікавим став II том спогадів неоднозначного російського політика С.Ю. Вітте «Воспоминания: Царствование Николая II» [11] в якому описуються події від 1905 р. до 1911 р. Ми використали інформацію щодо дій С.Ю. Вітте під час революції 1905-1907 рр.

Для кращого розуміння особистості С.Ю. Вітте ми скористалися характеристикою яку надавав в своїх мемуарах «Воспоминания» [36] сучасник тих подій, історик та політик П.М. Мілюков. Мемуари починаються від його дитинства та закінчуються періодом правління Тимчасового уряду.

Мемуари жандармського офіцера П.П. Заварзіна «Работа тайной полиции» [20] дозволяють поглянути на революційну боротьбу з позиції співробітника царської правоохоронної структури, який деякий час працював у Варшаві. Для нашого дослідження важливою є друга частина мемуарів в якій зібрані спогади з яких ми почерпнули для себе інформацію про обговорення в уряді П.А. Столипіна вирішення Холмської проблеми.

Польський збірник «Liga Narodowa (1893–1928). Wybór relacji» [66] вміщує спогади, реляції та замітки осіб пов'язаних з Національною лігою. Матеріали збірника згруповані за територіальним принципом. Для нашого дослідження зі збірника важливою була «Relacja Romana Dmowskiego o Lidze Narodowej» в якій згадуються особливості польської молоді II половини XIX ст.

Отже, польське національне питання в II половині XIX - початку XX ст. розвивалося в межах Австро-Угорщини, Росії та Німеччини (Пруссії). У зв'язку з цим джерельна база складається з великої кількості джерел різного походження, що дозволяє вирішувати поставлені завдання. Завдяки джерельній різноманітності можна простежити розвиток польського національного питання на фоні майже столітньої європейської соціально-економічної модернізації XIX-XX ст.

РОЗДІЛ 2. СТАНОВИЩЕ ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В II ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

2.1. Соціально-політичне становище польських земель до національно-визвольного повстання 1863-1864 рр.

Відповідно до рішень Віденського конгресу від 3 травня 1815 р. польські землі були розділені між Австрією, Пруссією та Росією. Більшість польських земель ввійшла до складу Росії, як Царство Польське. Імператор Олександр I ввів у дію Конституцію 1815 р. згідно з якою між Росією та Польщею існувала унія. Російський монарх мав титул польського короля та право вето, діяв двопалатний сейм, виконавчу владу здійснювала Державна рада. Існувала свобода слова, військо, суд, офіційна польська мова. Військову повинність та покарання поляки відбували в Царстві Польському [52, с. 190-191].

Кракову була надана в 1815 р. Конституція та проголошено Краківську республіку під опікою Австрії, Пруссії та Росії. На чолі був Сенат, законодавчу владу представляли Збори Представників. В свою чергу Австрія отримала польські землі в яких проживало за даними польської історикині Г. Дильонгової 3 мільйони 500 тисяч осіб. Управліннями здебільшого ставали німці або чехи, почався процес онімечення та введено цензуру. З 1817 р. Галицький становий сейм мав повноваження лише складати петиції [17, с. 30-31].

Пруссія створила особливе Велике князівство Познанське яке очолював намісник. Пізніше в цій частині Польщі введено провінційні сейми в яких засідали депутати. Австрія, Пруссія та Росія в вересні 1815 р. утворили Священний союз який мав протидіяти національно-визвольній боротьбі [54, с. 310].

На думку російського історика Б.В. Носова після наполеонівських війн 1803-1815 рр. Австрія, Англія, Пруссія та Росія хотіли відновити старий лад в Європі. За цим планом Польща мала залишатися розділеною. Черговий розділ Польщі був необхідний для збереження балансу сил в Європі, адже Росія

Австрія та Пруссія були задоволені своєю часткою польських земель. Виникнення Священного союзу стало логічним продовженням політики тогочасних великих європейських держав [44, с. 248-252].

За інформацією польського історика В. Заєвського виборче право в Царстві Польському мала значно більша кількість населення, ніж у деяких європейських державах. Станом на 1830 р., близько 2,5% населення Царства Польського могли голосувати, що було більше, ніж у тогочасній Франції. Незважаючи на це у сеймі здебільшого засідала вища і дрібна знать та інтелігенція, а 15% населення Варшави складали дворяни [65, с. 155].

В Царстві Польському Олександр I призначив генерала Ю. Зайончика намісником, який фактично не був самостійним політиком. Порушуючи суть Конституції 1815 р. комісаром при Адміністративній раді призначили М. Новосильцева, а Великого князя Костянтина командувачем польської армії, який зневажав норми Конституції 1815 р. Поляки проявляли непокору, а влада почала репресії, що викликало невдоволення місцевого населення [54, с. 311-315].

В середині російського суспільства ідею надання конституційних прав полякам здебільшого не підтримували, адже росіяни не мали таких переваг, ідею особливого статусу Царства Польського підтримували лише пов'язані з поляками особи. Історична боротьба між цими народами, а також підтримка поляками Франції заважали налагодженню гарних відносин з росіянами. Російське суспільство дратувала польська автономність та ймовірність приєднання західних губерній до Царства Польського [44, с. 469-477].

Значну роль у зростанні ворожнечі між росіянами, поляками та владою зіграв Великий князь Костянтин. Діяльність Костянтина в Царстві Польському викликала ненависть у поляків, хоча він підтримував польські вимоги, якщо вони були йому вигідні. Коронувавшись у Варшаві в 1829 р. Микола I особисто побачив важкий стан справ в Царстві Польському та став менш прихильним до Великого князя Костянтина [5, с. 402-410].

Ситуація в Європі, а саме Липнева революція в Франції та Бельгійське повстання в 1830 р. викликали занепокоєння серед поляків через ймовірну майбутню участь Росії та польської армії в цих подіях. В Царство Польське могли прибути російські війська, що створило б умови для обмеження автономії. Така ситуація в сумі з розкриттям змови польських офіцерів призвела до національно-визвольного повстання 1830-1831 рр. [17, с. 33].

На думку українського історика Ю. Земського польський збройний виступ 1830-1831 рр. мав антиросійську основу, адже вплив росіян в Польщі збільшувався в усіх сферах життя. Така ситуація пригнічувала в першу чергу шляхту, яка втрачала свій вплив та роль в польському суспільстві. В той же час росіяни вважали свої права на Польщу законними та готові були їх захищати. Невдачу Листопадового заколоту 1830-1831 рр. можна пов'язати з поганою підготовкою та плануванням, невизначеністю подальших кроків та розгубленістю керівників повстання [41, с. 27].

У своїх мемуарах начальник III відділення імператорської канцелярії і шеф жандармів О.Х. Бенкендорф так описував покарання шляхти: «Шляхта, эти отбросы бедных и кочевых дворянчиков, была лишена прав и привилегий старинной знати, она была сведена к переходному сословию между собственниками материальных благ и земледельцами...» [5, с. 502]. Також зазначалося, що бойові прапори польських загонів демонструвалися москвичам в якості військових трофеїв під час перебування в Москві Миколи I з родиною у 1831 р. Демонстративна зневага була проявлена до Конституції 1815 р. яка лежала на підлозі у Збройовій палаті біля зображення Олександра I, адже даний документ тоді вже вважався ганебним для імперії [5, с. 501-503].

Збройний виступ 1830-1831 рр. активізував обговорення в середині російського суспільства шляхів вирішення польського національного питання. Інтелігенція вважала за необхідне надати полякам суверенітет в сфері управління. В той же час західні околиці Росії повинні були бути русифіковані. Подібні думки припинилися лише в 50-х рр. XIX ст. коли програш у Кримській

війні 1853-1856 рр. та початок реформ Олександра II призвели до поширення націоналізму серед росіян та погіршення ставлення до поляків [14, с. 13].

Тим часом Конституцію 1815 р. замінив Маніфест про новий порядок управління та утворення Царства Польського (Органічний статут) виданий в лютому 1832 р. Згідно з ним Царство Польське проголошувалося невіддільним та спадковим. Також відмінялися окрема коронація, польська армія та сейм, вводилась цезура та участь у імперських видатках, підтримувалося переселення росіян. Царством Польським керувала Рада Управління та Державна рада які очолював намісник. Офіційно було створено в Царстві Польському Вищу Палату Суду [40, с. 83-90].

Імператор Микола I призначив намісником І.Ф. Паскевича, який проводив русифікацію, репресії та уніфікацію державної системи Царства Польського. З 1837 по 1849 рр. На Царство Польське було поширено губернії та єдину валюту, ліквідовано Державну раду та митниці, російський карний кодекс та систему вимірювання. Окрім цього, польська продукція мала високе оподаткування, а біля Варшави збудували потужну фортецю-в'язницю. Бунтівників відправляли до Сибіру, частину дрібної шляхти з західних околиць переселили в інші частини Російської імперії [52, с. 226-228].

На положення Органічного статуту 1832 р. влада майже не звертала уваги через військовий стан, що тривав у Царстві Польському. Уніатство фактично ліквідували, католицька церква втратила значну кількість монастирів, а Папа Римський виступив з осудом повстанців. Проведені зміни в освіту, зокрема школи перейшли у юрисдикцію російського міністерства освіти, у Вільнюсі та Варшаві закрили заклади вищої освіти, а в освітні програми ввели провладну пропаганду. Утиски поляків, але з меншим розмахом відбувалися також в інших польських землях. Австрія, Пруссія та Росія дислокували в Кракові свої війська з 1836 до 1841 рр. В Пруссії змінили керівництво Великого князівства Познанського та почалося онімечення [17, с. 40-41].

В своїх мемуарах О.Х. Бенкендорф писав: «Європа ревниво относилась к нашему могуществу, они симпатизировали делу польской независимости, как

оружию, которое ослабляло наши силы...» [5, с. 505]. Англія та Франція лояльно віднеслися до польського бунту 1830-1831 рр. Тим часом Австрія та Пруссія підтримували Росію. Для західних країн польське питання відійшло на другий план, через необхідність вирішення бельгійсько-голандського конфлікту 1830-1831 рр. яке мало для всіх учасників, крім Росії першочергове значення [5, с. 505-506].

В грудні 1831 р. Микола I оголосив амністію, проте багато людей різного походження емігрувало в західні країни, відбулась так звана «Велика еміграція». Емігранти займалися політичною діяльністю, зокрема консерватори створили організацію відому як «Готель Ламбер» яка сподівалась відновити незалежність Польщі за допомогою дипломатії. В 1831-1832 рр. існував «Народний комітет», який розраховував створити республіку за допомогою інших пригнічених європейських народів.

Радикальні польські емігранти в 1834 р. з метою побудови польської республіки створили організацію «Молода Польща», яка була частиною загальноєвропейського революційного руху «Молода Європа». В 1832 р. найрадикальніші елементи різних ідеологічних таборів сформували найвпливовішу організацію «Демократичне товариство» на чолі з «Централізацією». Головною метою якої було відновлення Польщі в кордонах Речі Посполитої 1772 р. шляхом селянської народної революції [52, с. 233-236].

В усіх частинах Польщі зростало невдоволення, цим скористалося «Демократичне товариство» яке планувало загально-польське повстання. Національно-визвольне повстання 1846 р. через протидію селян Галичини та влади в Росії і Пруссії обмежилося Краковом. Селяни не підтримали бунт, тому він завершився поразкою повстанців та вагомим ударом по польському визвольному руху. Відповіддю Австрії, Пруссії та Росії стала чергова хвиля репресій та приєднання Кракова до Австрії [54, с. 328-332].

В 1848 р. майже вся Європа була охоплена революціями, саме «Весна народів» збурила поляків в Австрії та Пруссії. В Познані, Галичині та Кракові поляки сформували комітети та збройні загони, які після невдалих перемовин з

імперською владою вчинили збройний опір, але пізніше склали зброю. Пруссія та Австрія змогли відновити свою владу на польських землях, але багато поляків в той час також воювало за права інших народів [13, с. 651-658].

Польський народ був поділений не лише зовні державами-поневолювачами, але й внутрішньо через існування суспільних станів. З 1848 р. залізниця поступово з'єднала розділені польські землі. В Пруссії покращувалась освіта, поляки були представлені в законодавчій владі, мали сприятливі економічні умови. В Австрії поляки займали посаду намісника Галичини, а рівень цезури був меншим, ніж у Пруссії та Росії. Розвивалась польська наука, адже діяли різні наукові об'єднання [65, с. 287-288].

В 50-х рр. XIX ст. Царство Польське поступово переходило до індустріального етапу розвитку, адже кількість найманих працівників постійно збільшувалась, хоча сільське господарство відігравало найбільшу роль. Чисельність населення та особливо містян постійно зростала, тим часом сільське господарство пройшло процес модернізації [64, с. 7-8].

Програш у Кримській війні 1853-1856 рр. та прихід в 1855 р. до влади Олександра II змінили російську політику, тому почалися послаблення для поляків, зокрема влада амністувала учасників збройного виступу 1830-1831 рр. Поляки відчували слабкість влади через що почалися масові акти непокори, хоча польський визвольний рух поділявся на помірних «білих» та радикальних «червоних». В 1861 р. в Царстві Польському ввели надзвичайний стан, а у відповідь «червоні» поступово сформували Центральний національний комітет, який займався підготовкою повстання. Влада комбінувала реформи з репресіями, а спроба рекрутувати активну польську молодь стала приводом до національно-визвольного повстання 1863-1864 рр. [16, с. 704-708].

В цей період у польській газеті «Правда» зазначалося що незважаючи на політичне розділення польського народу за всіма іншими ознаками вони залишалися єдиними. Також вказувалося про важливість ненависті до урядів держав-поневолювачів, але був кинутий заклик бути більш обережними в ставленні до їхніх народів [60, арк. 2].

Таким чином не зважаючи на політичну залежність та розділення своїх земель, поляки вважали себе одним народом, адже ставили перед собою спільну мету повернення незалежності, здійснювали спільні повстання. Значну роль у польській боротьбі відігравали емігранти. Після кожного нового бунту імперські адміністрації проводили репресії в усіх частинах Польщі, що підтверджувало спільність їхньої боротьби.

2.2. Трансформація політики держав-поневолювачів Польщі після Січневого національно-визвольного повстання 1863-1864 рр.

Лідери польського національно-визвольного повстання 1863-1864 рр. розуміли їхній вплив на європейські модернізаційні процеси. Зокрема у одній з прокламацій Національного уряду до народу 1863 р. вказувалося: «Злочин, скоєний на нашій батьківщині, став причиною численних потрясінь у Європі; лише справедливе вирішення польського питання може відкрити епоху справжнього прогресу через цивілізацію та мир...» [63, арк. 4].

Розглядаючи позицію Австрії під час польського національно-визвольного повстання 1863-1864 рр. О. фон Бісмарк підкреслював її прозахідну орієнтацію. Причинами цього були тісні зв'язки між Австрією, Францією та Великобританією, суперництво з Пруссією та відсутністю страху перед Росією. Важливою перевагою австрійців стала католицька віра, яка привертала симпатії поляків саме до Австрії [6, с. 226-227].

В 60-х рр. XIX ст. міжнародне положення Австрії значно погіршилося. Програш у війні з Пруссією 1866 р. та поступове об'єднання Німеччини що завершилося в 1871 р. значно ослабило владу австрійців. Габсбурзькій монархії була необхідна додаткова підтримка в середині імперії. У зв'язку з цим почалося зближення з угорцями, що призвело до утворення в 1867 р. дуалістичної Австро-Угорщини [17, с. 82].

На думку австрійського історика К. Воцелки угорці намагалися захистити здобуту перевагу, а добре організовані галицькі поляки задля збереження свого впливу приймали активну участь в політичному житті Австро-Угорщини.

Налагодження співпраці з центральною владою дозволило полякам залишитися домінуючою силою в регіоні та поступово отримати Галичині автономний статус [12, с. 298-303].

Галицька автономія управлялася власним сеймом та Краєвим відділом. Місцева освіта, адміністративна та судова сфера використовували польську мову. При імперському уряді була створена посада міністра по справам Галичини, а поляки іноді очолювали міністерства та уряди. Австрійський цісар зазвичай призначав поляка галицьким намісником. Вибори в сейм та парламент мали куріальний характер, тому більшість населення не мали виборчих прав. Домінували в Галичині заможні міщани та землевласники, а посилення католицизму у державі збільшило польський вплив [54, с. 355-356].

Проголошена австрійською Конституцією 1867 р. рівність народів порушувалась поляками відносно українців, тому головною галицькою проблемою стала міжетнічна боротьба. В Галичині органічна праця не стала домінуючою, особливістю був слабкий економічний та освітній розвиток. Все ж Австро-Угорщина створила сприятливіші умови для поляків, ніж в Росії та Пруссії, що впливало на розвиток всієї польської нації [17, с. 82-83].

В сільській місцевості життя було складним, адже галицькі села страждали від перенаселення в той час як великих промислових міст фактично не було. Тим часом в Пруссії поляки вирізнялися освіченістю, згуртованістю, знанням законів, гарно пристосовувалися до змін, що допомагало їм боротися з націоналістичною владою [68, с. 19-21].

Пруський канцлер О. Фон Бісмарк вважав, що польське питання в Пруссії значно складніше, ніж в Австрії. Це пов'язано з зіткненням інтересів німців та поляків у Познані, Західній та Східній Пруссії, змішанням народів у Сілезії. Для зміцнення своїх позицій у боротьбі з поляками Пруссія та Росія підписали в 1863 р. спеціальну конвенцію, яка зміцнила пронимецькі настрої серед російських політичних еліт [6, с. 228-229].

До національно-визвольного повстання 1863-1864 рр. польське суспільство Пруссії було об'єднане спротивом владі. З 1865 р. до 1870 р. серед

багатих польських землевласників утвердилась тенденція до співпраці з владою. Лоялісти почали пропагувати ідеї примирення, що послаблювало народний рух, це влаштовувало Пруссію, але після перемоги в франко-пруській війні 1870-1871 рр. прусська влада змінила свою думку [13, с. 700].

Німецький історик Ю. Ройлеке вважав що після об'єднання Німеччини в 1871 р. її процес суспільно-економічної модернізації характеризувався загостренням внутрішніх протиріч. Через швидкість розвитку типові проблеми модернізаційного періоду проявилися швидше, ніж в інших державах. За цих умов Німецька імперія не зважаючи на свій економічний розвиток була нестабільним державним утворенням, яка приховувала свої проблеми за націоналізмом та демонстративною мілітаризацією [30, с. 261-262].

В 1871 р. поляки Пруссії увійшли до складу Німеччини та втратили сильного французького союзника. Погіршило польське становище рішення імператорів Австро-Угорщини, Німеччини та Росії в 1873 р. укласти союз, проте поступово протиріччя між цими державами наростали. Загострення відносин між Австро-Угорщиною та Німеччиною з одного боку та Росією з іншого почалися через російсько-турецьку війну 1877-1878 рр. та союзу Австро-Угорщини з Німеччиною в 1879 р. Незважаючи на всі складнощі між Росією та Німеччиною їхнім головним спільним ворогом у польській проблемі залишалася католицька церква [54, с. 351-353].

В 1873 р. О. Фон Бісмарк підкреслював політичний бік боротьби з католицькою церквою. Папство порівнювалося з традиційними ворогами-французами та звинувачувалося в постійному втручанні у політичні справи держав. У зв'язку з цим світська влада начебто намагалася лише обмежити вплив католицької церкви на державні справи [50, с. 356-357].

Антикатолицька політика Німеччини, більш відома як «Культуркампф» по відношенню до поляків здебільшого провалилася, адже католицизм став частиною польської культури. На початку 80-х рр. XIX ст. минула гостра стадія релігійної боротьби. У відповідь на утиски поляки в Німеччині займалися органічною працею, розвивали свою культуру та економічні можливості.

Почалася економічна боротьба завдяки створеній в 1886 р. Колонізаційній комісії, яка викупляла польські землі [54, с. 353-355].

На думку О. Фон Бісмарка у середині XIX ст. в російських вищих політичних колах існувала боротьба між пропольськими та імперськими настроями. Лоялістами були прихильники введення імперської Конституції. Для Пруссії корисними були антипольські настрої росіян, адже це віддаляло їх від французів, яким роздробленість Німеччини була вигідною, тому вони протистояли об'єднуючій політиці Пруссії. Таким чином польське питання безпосередньо стосувалося об'єднання Німеччини [6, с. 223-224].

Російський слов'янофільський рух, який об'єднав в першу чергу освічених людей напевно є одним з найкращих виразників відношення росіян до поляків. В гучних заявах слов'янофілів під час та після польського збройного виступу 1863-1864 рр. вказувалося що в Російській імперії їм не бути рівними, адже поляки були «отруєні» західною релігією та культурою і могли стати рівними лише русифікувавшись [9, с. 221-222].

Події 1863-1864 рр. дозволили російській владі різко обмежити польський вплив на західні губернії. Правобережні поляки відрізнялися значною лояльністю до влади, підтвердженням цього була мінімальна участь у польському збройному виступі 1863-1864 рр. Для доведення польських землегосподарств до банкрутства в 1864 р. ввели 10% податок на прибуток, який в 1868 р. знизили до 5 %, який проіснував до кінця XIX ст. [7, с. 23-26].

Заохочувалося переселення росіян у розвинене Правобережжя, хоча це суперечило класичній міграції з густонаселених районів в малозаселені. На Правобережжі з 1864 р. надавалася підтримка російським переселенцям, з 1865 р. полякам заборонили купувати поміщицькі володіння. Завдяки кризі землеволодіння в середині XIX ст. третина земель була викуплена росіянами, але в цей час через соціально-економічну модернізацію в Росії вигідніше було вкладатися в інфраструктурні проекти, тому обезземелення поляків сповільнилось [42, с. 145-148].

Стосовно відношення звичайних росіян до поляків, то за спогадами польського в'язня в Санкт-Петербурзі натовп ображав, кидав каміння та бруд в етапованих. Незважаючи на це деякі російські військові відносилися до них лояльно. Через це у петербурзькій в'язниці поляки мали певні послаблення, хоча там православні священники займалися антипольською пропагандою [76, с. 301-305].

Протягом 1863-1866 рр. до Сибіру враховуючи членів родин які добровільно вирушили з засудженими, було висилено 18 623 поляка, понад 10 тисяч з них в 1864 р. Серед висланих найбільше було представників нижчих верств населення. Засуджено до каторги було чверть від загальної кількості покараних, серед них майже половина дворяни [35, с. 80-81].

Більшість відправлених на каторгу з Царства Польського це представники нижчих верств населення. Серед каторжників з Північно-Західного та Південно-Західного краю більшість становили вихідці з привілейованих станів, а поляків з Австрії та Пруссії вважали іноземцями [35, с. 82-83]. До того часу такого масового відправлення в сибірські землі ще не було, тому склалась ситуація що засудженим до жорсткішого покарання було легше, ніж легко засудженим [35, с. 83-85].

У проханні датованому 1867 р. до губернатора Західного Сибіру про звільнення на поруки засланих поляків звинувачених в участі в таємній організації, зокрема описується тяжке становище в якому опинилися поляки заслані до м. Курган. Вказувалося що поляків до м. Курган почали відправляти в 1864 р. а місцеве населення не приймало їх на роботу. Ситуація погіршилася після пожеж в яких звинуватили поляків, що призвело до погромів. З цієї причини тамтешні поляки в 1864 р. створили благодійну організацію. Автори прохання підкреслювали що дане товариство не було таємним та поступово припинило свою діяльність [73, с. 126-128].

За інформацією польського історика К. Жабірека депортовані поляки також входили в змови з російськими революціонерами, але після розкриття однієї з них це припинилося. Влітку 1866 р. депортовані поляки підняли

Забайкальське повстання в якому прийняло участь понад 700 осіб. Причиною бунту були віддаленість від батьківщини, приниження гідності, тяжкі умови перебування, що викликало епідемії серед засуджених. Повстання провалилося, а лідерів засудили до розстрілу [67, с. 18-20].

Під жандармським наглядом знаходилися, також поляки що займали високі державні посади. В одному з секретних донесень описується стан Тобольської губернії за управління губернатора О.І. Деспот-Зеновича, поляка за національністю. Зазначалося, що розмови про об'єднання поляків, татар та козаків з метою відділення Сибіру від Росії були вигадкою. Серед зловживань О.І. Деспот-Зеновича указувалося залишення в Тобольську під виглядом лікування засланих поляків та надання їм посад, дозвіл на проведення богослужінь ксьондзам, залишенні особистих грошей, відсутність перевірки кореспонденції та заборони на зброю. Відмічалось, що це могло спричинити чутки про загально-сибірський бунт [75, с. 117-125].

В складний період управляти Царством Польським доручили графу Ф.Ф. Бергу. В Петербурзі було утворено комітет по справам Царства Польського, а в Польщі сформовано Установчий комітет, що розробили проект міської та селянську реформу в результаті яких в 1864 р. селяни отримали місцеве самоуправління та землю. У католицької церкви було конфісковано їх володіння та закрито більшість монастирів. В 1867 р. створено римо-католицьку колегію в Петербурзі. Семінаристів уніатської церкви відправляли до православних академій. В 1875 р. Холмська уніатська єпархія перейшла до Православної церкви [34, с. 419-422].

Починаючи з 1866 р. російська влада почала видавати заробітну плату православним та уніатським священникам. Фінансово найбільше допомагали в польських землях Російській Православній Церкві (РПЦ). Надавалася державна підтримка для будівництва православних храмів в Царстві Польському, також православний клір мав багато переваг, тому вони займали привілейоване становище в Царстві Польському [57, с. 116-120].

З 1867 по 1876 рр. було ліквідовано Державну раду Царства Польського, адміністративну раду, комісії внутрішніх справ, віросповідань і народної просвіти, доходів та казни, юстиції та польські суди. В 1874 р. посаду намісника замінили на генерал-губернатора. В 1869 р. створено Варшавський імператорський університет, який замінив Головну школу. В середніх навчальних закладах з 1872 р. весь навчальний процес відбувався російською мовою [34, с. 422-423].

Збройні виступи поляків в 1830 та 1863 рр. продемонстрували не здатність польського народу самостійно протистояти імперіям-поневолювачам. Боротьба надала політичний досвід, проте значно ослабила польські сили, унеможливила пом'якшення з боку російської влади та проведення реформ в Царстві Польському. Влада покращила умови в сільській місцевості, привернувши селян на свій бік, тому в національній боротьбі залишалось спиратися лише на збіднілу шляхту та міщан. Польська молодь сподівалась на допомогу Франції, Німеччини та Австро-Угорщини, але через тогочасну міжнародно-політичну ситуацію це було неможливо [33, с. 12-18].

Новий монарх Олександр III продовжив політику своїх попередників стосовно Польщі. Тривали репресії та утиски уніатів і католицької церкви, проте уряд дозволив призначати священників на єпископські кафедри. В економічній діяльності поряд з польською мала застосовуватися й російська мова. Поліція отримала широкі повноваження, а з 1885 р. викладання в початкових народних училищах мало вестися виключно російською. Тим часом Царство Польське вже часто іменували Привіслянським краєм [13, с. 696-698].

Так як в складі Російської імперії автономію мали не тільки поляки, але й фіни, то варто порівняти їхнє становище. Поляки були західно налаштованими, а Царство Польське було стратегічно важливим, що викликало підвищену увагу російської влади [16, с. 717-719]. В свою чергу фіни отримали вигоду від польського бунту 1863-1864 рр. адже російська влада боялася повторення цих подій вже в Фінляндії, тому йшла на поступки. Така політика тривала з

середини 50-х рр. до кінця 80-х рр. XIX ст. а потім у два етапи в 1899 р. та 1910 р. фінську автономію фактично скасували [9, с. 196-201].

Таким чином польське національне питання грало важливу роль у соціально-економічній модернізації II пол. XIX ст. Завдяки спільним компромісам Австро-Угорщина стала до поляків найлояльнішою з держав-поневолювачів. Пруссія зосередилася на боротьбі з поляками у релігійній та економічній сферах. З свого боку у суспільстві Російської імперії в II половині XIX ст. різко зріс рівень націоналізму. Забезпечивши собі підтримку влада посилила русифікацію, репресії, ввела нові обмеження та ліквідувала особливі державні установи в Царстві Польському.

2.3. Радикалізація польського національно-визвольного руху наприкінці XIX ст.

Завдяки позитивізму, тогочасним змінам в Європі та ідеї органічної праці польські землі після провалу національно-визвольного повстання 1863-1864 рр. поступово відновились і зміцніли. Світогляд поляків почав змінюватися це стимулювало молодь розпочати окрему від старих політиків боротьбу через що виникали нові політичні напрямки та партії в тому числі і радикальні. Поступове покращення рівня життя населення дозволило звернути увагу на боротьбу за свої права робітників та селян [74, с. 15-16].

Протиріччя та навіть певний парадокс помічав Р. Дмовський у польського молодого покоління революціонерів. Після придушення національно-визвольного повстання 1863-1864 рр. з одного боку поступово наростала радикалізація суспільства, виникали партії, організації, гуртки, які готові були використовувати терор. З іншого боку бунтівні польські студенти відвідували похорони та віддавали шану російським чиновникам, які в порівнянні з попередниками проводили м'якшу національну політику [66, с. 46].

Робітничий клас польських земель складався здебільшого з етнічних поляків, проте окремі території мали свої особливості. Наприклад, багато німців працювало у Верхній Сілезії та Східній Померанії, а євреї та українці в

Галичині. Розвиток капіталістичних відносин та перетворення пролетаріату в політичного гравця значно посилює соціалістичний рух. Особливістю польських соціалістів була орієнтація не лише на робітників та соціальні перетворення, але й на боротьбу за незалежність [70, с. 17].

В 1882 р. з'являється Всесвітня революційна партія «Пролетаріат», більш відома як Великий Пролетаріат. Партія декларувала в першу чергу свою діяльність з соціальних питань, таких як освіта, захист прав жінок та робітників, а національні питання були другорядними. Лідери Великого Пролетаріату вважали терор допустимим методом боротьби. З 1884 по 1886 рр. відбувся цілий ряд арештів, що фактично знищив Великий Пролетаріат. В 1888 р. сформувалась партія II Пролетаріат, яка мала офіційну назву Польська соціалістична робітничка партія. II Пролетаріат також позитивно відносився до терору. В 1889 р. від неї відділився «Союз Польських Робітників» [43, с. 21-22]. Не сприймаючи терор також від II Пролетаріату у 1891 р. відділилась частина партійців, які утворили організацію «Союз», що ідеологічно знаходилась між II Пролетаріатом та «Союзом Польських Робітників». Незважаючи на розділення доля цих організацій була однаковою, адже після багатьох арештів вони припинили діяльність [27, с. 327]. Це доводить що у соціалістів терор був не лише інструментом досягнення цілей, але й причиною внутрішньопартійних розбратів. В середині соціалістичних партій радикали боролися за вплив з поміркованими революціонерами, що призводило до розділення та ослаблення партій.

Один з членів Великого Пролетаріату Ф. Кон у своїх мемуарах зазначав що діяльність російських революційних структур значно вплинула на появу польської соціалістичної організації та вибору методів її діяльності, зокрема й використання політичного терору. Стосовно цього Ф. Кон записав: «Для нас вопрос о тероре решался чуть ли не исключительно в плоскости личной этики, и одна мысль об убийстве, о лишении человека жизни, кто бы он ни был, вызывала в нас ужас... Это была первая капля яда в моей жизни, как революционера...» [28, с. 16].

В 90-х рр. XIX ст. масово виникають та міцніють профспілки та основні польські політичні партії. В 1886 р. з'являється організація Союз Польської Молоді, відома як ZET. В 1892 р. у Франції виникає ППС (Польська партія соціалістів), яка маючи соціалістичне підґрунтя визначила за ціль польську незалежність. Як протиположна соціалістам в Швейцарії в 1887 р. формується націоналістична Польська ліга. В ряди націоналістів також вступали робітники та селяни. Поступово до 1890 р. учасники ZET приєднуються до націоналістів або їх противників, зокрема так вчинив майбутній націоналістичний лідер Р. Дмовський, який приєднався в 1888 р. до ZET, а в 1889 р. до Польської ліги. Таким чином виникло два конкуруючі радикально налаштовані напрямки національно-визвольної боротьби.

В 1893 р. націоналіст Р. Дмовський з соратниками бажаючи поширити свою ідеологію на всі польські землі перетворює Польську лігу в Національну лігу. Керування Національною лігою перейшло до Таємної ради, будь яка співпраця з соціалістами припинилася, ідеологія зазнала змін, а з 1895 р. керівництво ліги перебувало у Львові. Передові позиції серед націоналістів зайняв Р. Дмовський, а його соратники стали впливовими політиками [74, с. 16-19].

Національна ліга в 1896 р. створила Національно-демократичну партію, більш відому як Ендеція. Вони визнали власну не здатність організувати польське повстання в короткостроковій перспективі, тому боролися за широку польську автономію. В програмі партії було визначено наступні вимоги: Варшавський Установчий сейм, власну адміністрацію, участь представників Царства Польського в імперських законодавчих органах, чиновників з етнічних поляків, визнання польської мови та економічну незалежність. У відповідь готові були визнати спільними з Російською імперією монархію, зовнішні відносини, валюту, збройні сили, закони що стосуються залізниці, акцизів, пошти та телеграфу [27, с. 361-362].

В програмі надрукованій в 1897 р. вказувалося що принципи та цілі ендеків визначені на основі двох факторів. Перший фактор це традиції

національної єдності, що в той час відображалися в поступовому відродженні нації та відновленні почуття необхідності та відповідальності за захист національних інтересів. Другим фактором стало потужне зростання національної ідеї серед всіх частин польського народу та нездатності репресій, утисків та великої кількості жертв зупинити національний підйом всіх верств польського населення. Також в програмі зазначалося, що самодостатня нація має бути незалежною, адже жодна автономія не здатна захистити її в повній мірі, тому ендеки вважали що будь-які дії що допомагають у здобутті польської незалежності є позитивними [69, с. 6-10].

Національна ліга намагалася покращити свої позиції серед селян та молоді. В Царстві Польському ендеки змогли здобути підтримку селян та загалом зайняли міцні позиції. Націоналісти та соціалісти боролися за вплив на студентів, але завдяки співпраці з молодіжною організацією ZET саме Національна ліга мала перевагу. Молодіжний рух представлений ZET був революційно налаштованим, але поступово по мірі зближення з Національною лігою переймав націоналістичну ідеологію. З 1903 р. Національна ліга почала проявляти антисемітизм, який підтримали поляки що вбачали в євреях конкурентів. [17, с. 85-86].

В суспільстві майже всіх соціалістів вважали радикалами, адже вони не соромилися використовувати жорстокі методи для досягнення своєї мети. Основою соціалістичного руху на польських землях були вихідці з поміщицьких родин, що постраждали внаслідок репресивної політики влади, багато з них займалося науковою діяльністю. Іншою значною частиною були багаті євреї, що піддалися полонізації через що в них посилювалося бажання боротьби з пригноблувачами. Також сама соціалістична ідеологія стояла над націями та звертала мінімум уваги на національні проблеми заміняючи їх соціальними [71, с. 34-35].

Польські соціалісти готові були гинути за свої переконання, але серед них не було єдності через ділення на патріотів та інтернаціоналістів. Метою патріотів стало відновлення незалежності Польщі, інтернаціоналісти ж

боролися за світову соціалістичну революцію. У зв'язку з цим інтернаціоналісти хотіли діяти спільно з російськими революціонерами, тому польських національних героїв їм замінили борці за права пролетарів. Соціалісти-патріоти навпаки пишалися героїчним минулим польського народу та проводили за кордоном святкові урочистості в пам'ятні дати [28, с. 7-9].

В березні 1886 р. під час студентських демонстрацій в Харкові під арешт потрапив студент Ю. Пілсудський. В 1887 р. Ю. Пілсудський з своїм старшим братом приймали участь у підготовці вбивства Олександра III. Через це його відправили на 5 років в Східний Сибір. В заслання він знайомиться з колишніми учасниками польського національно-визвольного повстання 1863-1864 рр. що вплинуло на його політичні погляди. В 1892 р. повернувшись з сибірського заслання Ю. Пілсудський приєднується до ППС. В 90-х рр. XIX ст. він займається створенням партійної мережі в литовських землях та займаючи посаду редактора партійної газети стає впливовим революціонером [72, с. 72-75].

Партії соціалістичного напрямку конкурували між собою, зокрема ППС була піддана критиці через боротьбу за польську незалежність, тому отримала відмову від кооперації зусиль збоку Союзу польських робітників та II Пролетаріату. В 1893 р. «Союз Польських Робітників» та II Пролетаріат об'єдналися в Соціал-демократичну партію (СДП). Пізніше перейменовану в Соціал-демократичну партію Королівства Польського (СДКП), яка взяла курс на здійснення світової соціалістичної революції у співпраці з іншими партіями. Репресії завадили політичній активності, тому в 1899 р. СДКП перетворилася в Соціал-демократію Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ), для якої соціалістична революція була головною метою [43, с. 24-25].

У Всепідданійшій Записці Варшавського генерал-губернатора за 1897 р. зазначалося що населення Царства Польського за політичними поглядами та рівнем довіри російської адміністрації поділялося на дві групи: селянство та всі інші верстви населення. Відмічався значний консерватизм, ворожнеча селян до панівних польських класів та позитивний вплив селянської реформи 1864 р.

Тим часом селянство почало активніше приймати участь в політичних процесах. Стосовно другої групи населення, то російська влада помітила появу великої кількості політичних течій та відхід від традиційних політичних форм. Середній та вищий клас продовжували захищати свою політичну та культурну відокремленість, хоча існували й проросійські політичні угруповання. Спиратися владі на російське населення всередині Царства Польського було неможливо, через малу чисельність. В таких умовах пропонувалося обережно проводити необхідні перетворення [51, с. 1-7].

Поляки в Пруссії та Австро-Угорщині з 90-х рр. XIX ст. приймали активну участь у виборах до представницьких органів. В Німецькій імперії поляки обирали депутатів у Ландтаг та Рейхстаг. У місцях компактного проживання поляків через дії німецької влади політична боротьба поступалася місцем національній. Німецька частина польських земель досить пізно включилася в національну боротьбу, адже місцеві партії почали виникати лише в 90-х рр. XIX ст. Першою розгорнула свою діяльність на цій території ППС, яка зокрема боролася і проти політики онімечення поляків, а вже після них з'явилися ендеки.

В кінці XIX ст. нижчі верстви польського суспільства почали все більше впливати на політичну ситуацію. Німецькі партії також боролися за польських виборців. Польські соціалісти співробітничали з німецькими соціалістами, наприклад з Соціал-демократичною партією Німеччини (СДПН). В німецькій частині польських земель ППС вважали парламентську роботу найважливішою формою боротьби [70, с. 245-251].

В австрійській Галичині в кінці XIX ст. ліберальні демократи почали протидіяти консерваторам. Польське Стронніцтво Демократичне (ПСД) розраховувала на підтримку українців у боротьбі проти провладної політики консерваторів. Також в Галичині поширився людовий рух найсильнішою партією якого було Стронніцтво Людове (СЛ). Захист польських селян та протидія владі були головними завданнями для СЛ. В 1896 р. з'явилась радикальна партія Стронніцтво Християнсько-Людове (СХЛ), яка висувала

фактично соціалістичні цілі. Українці не розглядалися прибічниками СХЛ, як рівноправний народ [37, с. 37-43].

В Галичині консервативні сили мали всі умови для розвитку та значну підтримку збоку заможних верств населення. Консерватори поділялися на поміркованих (станчики) та радикальних (подоляки). Помірковані консерватори підтримували поступову модернізацію та співпрацю з австрійською владою і українцями. Радикальні консерватори конкурували з українськими політиками та ідеологічно були схожими з ендеками [43, с. 27].

На початковому етапі польські та українські соціалісти Галичини діяли разом, але поступово припинили активну співпрацю. В 1890 р. сформувалася Галицька робітнича партія перетворена в 1893 р. у Соціал-демократичну партію Галичини та Сілезії (СДПГіС), як частину австрійської соціал-демократії. В Західній Галичині ППС діяла активніше, ніж в східній частині. Певна ворожість ідей ППС щодо українців ослаблювала вплив місцевих соціалістів. З 1895 р. Ендеція почала поширювати свої ідеї в Галичині та одразу увійшла в конфлікт з станчиками та почала співпрацю з подоляками. Польські партії Галичини мали різні ідеології, але кожна з них вважала основною формою боротьби парламентську роботу [37, с. 43-49].

Отже, після поразки національно-визвольного повстання 1863-1864 рр. на польських землях поширюються ідеї позитивізму та органічної праці через це зростала польська політична активність. Польська молодь шукала власний спосіб вираження своєї позиції та боротьби. Починаючи з 80-х рр. ХІХ ст. для польської політики характерна радикалізація, поширюються соціалістичні та націоналістичні ідеї, виникають нові конкуруючі політичні партії.

ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 2

Польське національне питання було значною проблемою в міжнародній політиці XIX ст. Віденський конгрес в 1815 р. розділив польські землі на чотири частини, які перебували під владою або впливом Австрії, Пруссії та Росії. Незважаючи на це до середини XIX ст. поляки піднімали національно-визвольні повстання та брали участь у різного роду заворушеннях. Вбачаючи в поляках загрозу до них змінилося ставлення, адже обмеженню піддалися особливі статуси польських земель, почалися русифікація та онімечення. Краків приєднала до себе Австрія, але ці міри лише посилили польський спротив.

Задля збереження свого впливу в Галичині поляки співпрацювали з австрійською владою. В свою чергу Австрія створила полякам сприятливіші умови, ніж Німеччина та Росія. Німеччина не могла примиритися з поляками через територіальні суперечки, тому вони були зацікавлені в спільній з Росією антипольській політиці. З 70-х рр. XIX ст. Німеччина боролася з поляками в релігійній, а з 80-х рр. XIX ст. в економічній сферах. Польський збройний виступ 1863-1864 рр. збігся з ростом націоналізму в Росії та реформами Олександра II. Російська влада знищила останні елементи автономії Царства Польського, посилила репресії та русифікацію. В період правління Олександра III зберігався антипольський політичний курс.

В останній третині XIX ст. польський політичний клімат змінився та поширилися соціалістичні, націоналістичні та людські рухи. Особливістю польської політики в цей час були радикалізація, боротьба між галицькими консерваторами, незалежницької та інтернаціональної ідеї в соціалістичних партіях. На відміну від Росії в Австрії та Пруссії місцем боротьби польських партій стали парламенти. Таким чином невирішеність польської проблеми призвела вкінці XIX ст. до радикалізації політичної боротьби поляків.

РОЗДІЛ 3. СПРОБИ ВИРІШЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

3.1. Стан польського національного питання в Австро-Угорській та Німецькій імперіях на зламі ХІХ - ХХ ст.

Австро-Угорщина та Німеччина завжди відігравали важливу роль в європейській політиці. Не зважаючи на домінування німецької нації в Австро-Угорщині та Німеччині на зламі ХІХ - ХХ ст. відношення до польського національного питання в цих державах відрізнялося.

Всередині багатонаціональної Австро-Угорщини проблема взаємодії між різними народами була особливо гострою. Це пов'язано з тим що політично домінуюча в державі нація німців не мала значної чисельної переваги та станом на початок ХХ ст. складала майже чверть населення, в той час як угорці та чехи разом взяті склали майже третину від загальної кількості населення. Навіть після внутрішньо-територіального поділу земель імперії в 1867 р. на Цислейтанію (Австрію) та Транслейтанію (Угорщину), в австрійській частині земель німці склали лише трохи більше третини населення [32, с. 4].

В кінці ХІХ ст. Австро-Угорщина увійшла в період поступового ослаблення. З 1879 по 1893 рр. в Цислейтанії діяв уряд, що лояльно відносився до місцевих слов'ян, але паралельно з цим у суспільстві зростав німецький радикальний націоналізм. В 1882 р. було знижено виборчий майновий ценз, проте після 1893 р. в державі за короткий період змінилося декілька урядів у зв'язку з чим австрійський історик К. Воцелка виділяв у їхній діяльності деякі спільні риси, а саме уникнення вирішення серйозних проблем та відставка через національні питання. В 1895-1897 рр. уряд Цислейтанії очолювався поляком К. Бадені який був лояльним до слов'ян та йшов їм на поступки, що викликало німецькі протести у результаті чого він втратив владу, хоча й значно розширив виборчі права. Саме боротьба між австрійськими німцями та слов'янами була однією з головних причин слабкості держави [12, с. 313-316].

Складність і заплутаність ситуації та державної системи тодішньої Австро-Угорщини повністю проявилась в організації та ідеології місцевих політичних рухів. Соціал-демократична партія Австрії (СДПА) була створена в 1874 р. В 1888-1889 рр. на Гайнфельдському з'їзді було проголошено єдність СДПА, проте на з'їздах у Празі в 1896 р. та Відні в 1897 р. СДПА перетворено на об'єднання національних секцій партії. СДПА поділялася на австрійську, польську, італійську, югославську, українську та чеську організації [32, с. 4-5].

Ідеологи СДПА розраховували, що в майбутньому не буде ділення на нації. Австрійський соціал-демократ О. Бауер вважав що державотворчу традицію серед слов'янських народів мали лише поляки та росіяни. Спроби утворення власної держави іншими слов'янами на його думку були небезпечними для Австро-Угорщини. Інші австрійські соціал-демократи пропонували створити культурно-національні автономії. Зокрема польські соціал-демократи виступали за створення польської автономії, як передумови до здобуття власної незалежності [19, с. 201-204].

В 1899 р. приймається спільна Брюнська національна програма СДПА в якій йшлося про необхідність заборони в державі національних привілеїв та пригноблень, рівність всіх народів та введення загального виборчого права. Зазначалося що примирення народів в Австрії можливе за умови створення держави як союзу національностей, в якій кожна нація матиме свою територіальну автономію. Національні меншини мали охоронятися законодавством, а державну мову визначав імперський парламент.

Отто Бауер піддавав критиці Брюнську програму 1899 р. На його думку вона не вирішувала проблему національних меншин, а перекладала відповідальність за це питання на парламент та розглядала національну проблему окремо від класової боротьби, що обмежувало діяльність соціал-демократів. В приклад наводилися виступи польських та українських соціал-демократів на Брюнському з'їзді 1899 рр. в яких зазначалося що їх класова боротьба ведеться заради здобуття самостійності своїх народів [3, с. 550-552].

Під час Брюнського з'їзду 1899 р. було створено комісію яка мала переглянути положення Гайнфельдської програми 1889 р., а Брюнська програма була переглянута на з'їзді СДПА в 1901 р. з неї було виключено положення про радикальні дії та повалення діючої влади. СДПА мала боротися за права всіх громадян Австро-Угорської імперії та більше приділяти уваги класовій боротьбі. В 1906 р. в парламенті польські соціал-демократи виступили за розширення автономії Галичини, в той час як українські соціал-демократи боролися за розділення Галичини на Західну (польську) та Східну (українську) частини [19, с. 220-228].

З 1881 р. австрійські націоналісти-пангерманці почали наголошувати на важливості надання автономії Буковині, Галичині та Далмації без права брати участь у політичному житті австрійських земель. Це був тактичний хід пангерманців для створення умов за яких зменшився б вплив слов'ян в етнічній Австрії. Автономія поляків Галичини викликала б протиріччя з іншими народами, що не дозволяло виступити австрійським слов'янам єдиним фронтом. Лідери австрійського радикального націоналістичного руху розробляли різні програми, які були подібними та відрізнялися лише ступенем інтеграції Австрії з Німецькою імперією. Пангерманці вважали що німецька нація переважає поляків та інші слов'янські народи [45, с. 74-80].

На початку ХХ ст. Австро-Угорщину лихоманило, адже з 1898 р. через соціально-економічні проблеми почали мітингувати західно-галицькі селяни, яких у 1902 р. підтримали східно-галицькі. Після цих страйків почала впроваджуватися нова сільськогосподарська техніка. Отримала розвиток галицька кооперація, яка мала національне забарвлення, проте Галичина була бідною, незважаючи на те що залишалася єдиним нафтовидобувним регіоном Австро-Угорщини. Паралельно з цими подіями загострилася боротьба між галицькими українцями та поляками. Всі ці фактори впливали на те що з Галичини почалася масова еміграція населення [21, с. 415-418].

Російська революція 1905-1907 рр. активізувала модернізаційні зміни в Австро-Угорщині, адже у суспільстві існувало невдоволення державною

системою. Побоюючись виникнення революції австрійський імператор Франц Йосиф пришвидшив зміни в виборчому законодавстві. Згідно зі змінами відмінялися курії, а право голосу отримали всі громадяни чоловічої статі, які не приймали участі в громадських об'єднаннях [8, с. 24]. Населення Австро-Угорщини на початку ХХ ст. отримало більше свободи, але зберігалася нерівність, зокрема і гендерна.

Не зважаючи на всі проблеми в 1908 р. в Австро-Угорщині святкували 60 річчя правління Франца Йосипа I. З цієї нагоди у зверненні до містян голова Перемишля вказував: «Під прапором Його Імператорської Величності всі живі народи змагаються між собою у проявах шанування, пошани, любові та вірності Пресвятому Пану та Його Імператорському дому, а також у виразі вдячності Його щедрим, справедливим і славним урядам...» [62, арк. 1]. Таким чином місцеві чиновники виявляли показову лояльність до центральної влади.

Тим часом Німеччина мала свої особливості, зокрема складну систему державного управління. В квітні 1871 р. Рейхстаг затвердив Конституцію Німецької імперії, згідно з якою вона була федеративною імперією з сильною центральною владою та певною самостійністю окремих частин держави. Всі 22 монарші династії, продовжували правити в своїх володіннях, але прусський король визнавався німецьким імператором. Парламент поділявся на Бундесрат, як вищу палату та нижчу раду - Рейхстаг. Імперський канцлер, очолював уряд, Бундесрат та всю імперську адміністрацію. Місцеві питання вирішували ландтаги різних німецьких земель [59, с. 182-183].

Прусська влада проводила утиски поляків перетворивши Велике князівство Познанське на Познанську провінцію та обмежуючи права корінних жителів. Подібна політика продовжилася в Німецькій імперії, адже занижувалася чисельність поляків, обмежувалося використання та навчання польською мовою, онімеченню піддавалися імена та назви населених пунктів [8, с. 23].

На думку німецького історика Ю. Ройлеке в 1873 р. економічна криза сильно вдарила по політичних позиціях лібералів. В 1878 р. канцлер

О. фон Бісмарк відходить від лібералізму та шукає підтримки у католиків. В цьому ж році приймає винятковий закон проти соціалістів, який загалом діяв до 1890 р. через що соціалісти на весь цей час фактично втратили легальний статус. Соціалістичну загрозу О. фон Бісмарк використовував для підтримки напруги в консервативному таборі та збереженні їхньої лояльності до нього. Створена О. фон Бісмарком система проіснувала, хоча й з деякими змінами до Першої світової війни. Така політика стимулювала зростання популярності німецьких націоналістів починаючи з 70-х рр. XIX ст. [30, с. 310-313].

Частина німецьких націоналістів та консерваторів в 1891 р. об'єдналася в Пангерманський союз до якого входили представники різних верств населення. Впливові члени Пангерманського союзу були зацікавлені в посиленні німецького впливу ззовні та всередині Німецької імперії, тому що мали відношення до військових замовлень. Саме вони займалися формуванням антипольської суспільної думки. Пангерманці з радістю сприйняли ініціативу про введення відповідальності за саботування процесу оволодіння німецькою мовою. Особливо активно протидіяли ідеї створення Познанського університету, як ймовірного польського культурного центру [4, с. 44-46].

Уряд Німецької імперії 1890-1894 рр. був до поляків більш стриманим, ніж всі попередні та наступні. Цей період завершився зміною уряду та антипольською промовою кайзера Вільгельма II в 1894 р. після чого знову почалися значні утиски поляків [21, с. 411].

В 1894 р. в Познані створено пангерманську антипольську організацію відому як Гаката, яка співпрацювала з німецькою владою та Прусською колонізаційною комісією. В 1898 р. пангерманці організували мюнхенський з'їзд на якому розглядалися питання боротьби з слов'янами, аншлюсу Австрії та створення потужної держави в центрі Європи. Даний масовий захід ознаменував зростання впливу німецьких радикальних націоналістів [10, с. 51-52].

Католиків в Німецькій імперії захищала Німецька партія Центру як католицька політична організація. На початку свого існування вони

протистояли політиці О. Фон Бісмарка, але з 90-х рр. XIX ст. стали лояльнішими до влади. На початку XX ст. Німецька партія Центру почала перетворюватися на загально-християнську що зблизило її з німецькою владою [59, с. 201].

Соціал-демократ К. Каутський, що був пов'язаний з Соціал-демократичною партією Німеччини (СДПН) в кінці XIX ст. зазначав, що тісно пов'язані соціал-демократія та пролетаріат спільно протистояли будь якому пригніченню. Стосовно польського національно-визвольного руху вказувалося що він був далеким до інтересів пролетаріату, проте німецькі соціалісти його підтримували в контексті загальної боротьби з пригнобленнями [26, с. 224-225].

З польського боку за співпрацю з німецькими соціалістами виступала частина революціонерів. Ідеологія СДПН була проти політики онімечення, визнавала за поляками право на власну мову та рівність з німцями. На думку СДПН в ідеології ППС ідея польської незалежності була сепаратистською, тому СДПН відмовилася підтримувати незалежність німецьких поляків. В 1903 р. перед виборами до Рейхстагу ППС та СДПН почали співпрацю [70, с. 252-254].

В 1900 р. в Німеччині сформувався новий уряд, який підтримував німецьку колонізацію східних провінцій та ускладнював проживання поляків. З 1901 р. почалися шкільні протести поляків проти остаточного онімечення освіти. Протестувальників підтримували поляки з Австро-Угорщини та Росії, пік протестів припав на 1906 р. Польські депутати боролися з утисками в стінах представницьких органів, а не серед широких мас населення. Загалом за економічним розвитком німецькі поляки переважали поляків в Австро-Угорщині та Росії [21, с. 411-413].

На думку британського історика Н. Дейвіса в Німеччині радикалізація польського та німецького націоналізму наприкінці XIX - початку XX ст. відбувалася паралельно, тому два непримиренні націоналістичні табори на початку XX ст. уподібнилися. В цей період почалася боротьба двох народів за історичну спадщину східних провінцій Німецької імперії. Незважаючи на ці

аспекти німецькі поляки враховували переваги державної системи Німеччини та відчували більшу неприязнь саме до росіян, що проявлялось при голосуваннях в німецьких представницьких органах [16, с. 548-550].

Суть відносин Австро-Угорщини та Німеччини на початку ХХ ст. найкраще описує промова німецького рейхсканцлера Б. фон Бюлова проголошена в 1909 р. В ній зазначалося що ослаблення Австро-Угорщини могло призвести до погіршення позицій Німеччини в Європі, тому через свої амбіції цим двом державам потрібно було триматися разом [24, с. 296-297]. На нашу думку така ситуація негативно впливала на соціально-економічну модернізацію та польський статус в Австро-Угорщині через координацію австрійських дій з консервативнішою Німеччиною.

Геополітичні зміни у II половині ХІХ - початку ХХ ст. призвели до визнання польським націоналістом Р. Дмовським німців головними ворогами поляків. Поразка у франко-пруській війні 1870-1871 рр. призвела до ослаблення Франції та об'єднання Німеччини. В той час як поразка Росії у війні проти Японії в 1904-1905 рр. та революція 1905-1907 рр. ослабили Росію. Зміцнення Німеччини та поступове ослаблення Росії могло вивести останню з великої політики [18, с. 270-272]. Така ситуація на нашу думку стала однією з причин початку модернізаційних процесів в Росії на початку ХХ ст.

Таким чином Австро-Угорщина та Німеччина на зламі ХІХ - початку ХХ ст. поступово зближувалися та в результаті попередніх соціально-економічних модернізацій мали складні системи державного управління. В таких умовах особлива увага зверталася на придушення небезпечних для державної цілісності національних питань. В ліберальнішій Австро-Угорщині місцеві поляки піддавалися утискам в менших масштабах, ніж в Німеччині. Польські націоналісти враховуючи геополітичні зміни другої половини ХІХ - початку ХХ ст. вбачали німецьку загрозу найнебезпечнішою.

3.2. Спроби вирішення польського національного питання в Російській імперії урядами С.Ю. Вітте та П.А. Столипіна

На початку ХХ ст. Російська імперія зберігала традиційний самодержавний лад при якому національні меншини продовжували піддаватися утискам. В попередні роки дискредитований в очах російського суспільства польський народ залишався об'єктом пригноблення. Така ситуація формувала суспільний запит на соціально-економічну та політичну модернізацію.

За своє життя С.Ю. Вітте займав велику кількість високих державних посад, зокрема в 1903 р. став міністром фінансів, а в тому ж році головою комітету міністрів. З жовтня 1905 р. по квітень 1906 р. був головою Ради міністрів, але Микола II не симпатизував С.Ю. Вітте [22, с. 41-45].

В своїх мемуарах російський політичний діяч П.М. Мілюков щодо С.Ю. Вітте писав: «Он прекрасно умел распознавать людей, нужных для данной минуты, организовать их труд, заставлять их работать для себя, для своей цели в данную минуту...» [36, с. 214]. Судячи з цієї характеристики С.Ю. Вітте підходив на посаду голови уряду, адже міг організувати роботу міністрів в складний період.

Тим часом вже до 1905 р. стало зрозуміло, що русифікувати поляків не вдалося. За даними українського соціолога О. Бочковського станом на 1907 р. економіка Царства Польського здебільшого мала аграрний характер, тому серед населення переважали безземельні селяни. Рівень освіти та загалом життя в порівнянні з іншими європейськими народами був низьким. На початку ХХ ст. ситуація в Царстві Польському була дуже неспокійною [9, с. 206-217].

Розстріл петербурзької маніфестації в січні 1905 р. спричинив революцію 1905-1907 рр. В червні 1905 р. спалахнуло швидко придушене Лодзинське повстання. Серед населення почали лунали не лише соціальні, а й політичні вимоги [54, с. 376-377]. На початковому етапі революції 1905-1907 рр. посилюється роль С.Ю. Вітте який пропонував надати населенню громадянські свободи. В результаті з'являється імператорський маніфест від 17 жовтня 1905 р. в якому зазначалося зокрема про свободу совісті, слова, зібрань, а

Державна дума мала обиратися як представник усіх станів суспільства [15, с. 755-761].

Завдяки даному імператорському маніфесту в Російській імперії були створені умови для появи масових політичних організацій та партій. В листопаді 1905 р. сформувався Союз руського народу (СРН), який став найвпливовішою організацією в чорносотенному русі, що виступав на захист самодержавства. Чорносотенці виступали за русифікацію і надання переваги росіянам у органах самоврядування. Російська православна церква та представники влади підтримували їх діяльність [58, с. 63-65].

Ще одним представником чорносотенного руху стала Російська монархічна партія яка в 1906 р. в своїй програмі головним завданням визначала захист російського самодержавного ладу. На їх думку влада, церква, мова, закон та школа в державі мали бути російські, а місцеве самоврядування підтримувалося в разі співпраці з центральною владою [46, с. 1-5].

Не лише чорносотенці виступали проти польської автономії, зокрема в 1905 р. у пояснювальній записці до програми Торгово-промислової партії говорилося про неможливість задоволення вимог поляків та інших народів Російської імперії мати власні автономії. Це пояснювалося проблемою визначення кордонів автономій, їхнього рівня самостійності та загрози прав росіян. Незважаючи на це підтримувалося право на захист рідної мови та звичаїв та пропонувалося поширити на окраїни міське положення та земства, яким Державна дума надала б ширші повноваження [53, с. 3-4].

Конституційно-демократична партія (Кадети) в 1906 р. виступала за лібералізацію державної національної політики закріплену в Основних законах. Зазначалося про рівність перед законом та неприпустимість обмеження прав поляків. Після створення в Російській імперії загальнодержавних демократичних структур Царство Польське мало отримати автономію з правом на власний сейм обраний за загальноімперськими правилами. За умови захисту громадянських свобод, прав національних меншин та самовизначення допускалися зміни меж Царства Польського [29, с. 21-25].

Згідно з програмою партії свободомислячих 1905 р. автономія мала поширюватися на всі польські землі в складі Росії які об'єднувалися в Царстві Польському. Повинен був діяти сейм з виконавчою установою, офіційною польською мовою, в той час як російською мовою користувалися б лише для зв'язку з імперськими установами та іншомовними громадянами. Гарантувалася можливість отримання освіти рідною мовою. В подальшому автономне Царство Польське мало ввійти в майбутню слов'янську федеративну державу [39, с. 3-4].

Селянська партія в 1906 р. в своїй програмі підтримувала рівність та введення загального, прямого, таємного виборчого права для всіх жителів Російської імперії починаючи з 24 років. Стосовно польського особливого статусу зазначалося про необхідність надання полякам автономії в їх етнографічних межах ще до вкорінення парламентського устрою [31, с. 3-4].

Тим часом революційні акції в Царстві Польському в порівнянні з іншими в Російській імперії були значно більшими. В таких умовах в 1905 р. з Варшави вирушила група польських політиків до Москви на з'їзд партії кадетів у пошуках підтримки автономії Царства Польського. Згідно з їх планом Царство Польське повинно було отримати власний сейм, адміністрацію, закони, бюджет, школи та свободу польської мови. З Росією поляків мала пов'язувати верховна влада, Державна дума, збройні сили, залізниця та пошта з телеграфом. Пропозицію підтримало московське земство, але з поправками [2, с. 119-120].

У своїх мемуарах С.Ю. Вітте зазначав, що в ході революції 1905-1907 рр. він підтримував жорсткі дії МВС, але відмічав необхідність після стабілізації ситуації карати бунтівників в межах закону. Стосовно складності ситуації він писав: «Когда я вступил на пост главы кабинета, я нашел в Царстве Польском такое состояние анархии, сопровождающееся ежедневными убийствами, и анархическими выступлениями, что я чувствовал необходимость принять решительные меры...» [11, с. 128-130]. Однією з таких мір стало оголошення військового положення в Царстві Польському.

Польські діячі мали розмову з С.Ю. Вітте в якій просили про відміну воєнного стану, але після консультацій з іншими чиновниками від ідеї скасування військового положення в Царстві Польському російський уряд відмовився. На протязі всього цього часу Микола II не втручався в питання воєнного стану в Царстві Польському [11, с. 130-132].

Ситуація змінилася в листопаді 1905 р. адже російський уряд підтримав пропозицію варшавського генерал-губернатора про відміну воєнного стану в Царстві Польському. Головним аргументом зазначалося досягнення поставленої владою мети, а уряд вважав що послаблення режиму дозволить застосувати в Царстві Польському обіцяні Миколаю II державні зміни розраховуючи таким чином заспокоїти поляків [47, с. 65-66].

Розмах репресій та порушення прав у Прибалтиці та Царстві Польському в 1906 р. викликало в уряді С.Ю. Вітте обурення. В результаті була складена доповідь в якій підтримувалися дії урядових військ проти заворушень, але зверталася увага на недопущення розстрілів полонених та обов'язковість розгляду справ у цивільних судах згідно з діючими законами [47, с. 199-200].

Боротьба з бунтівниками в Царстві Польському не обмежувалася лише відверто жорстокими методами. Наприклад, в секретній жандармській документації існують відомості про пропозицію встановлення за особою негласного спостереження у зв'язку з її ймовірною участю в організації народних дружин з метою повстання [61, арк. 6-7].

Після 1905 р. на Холмщині поглибився релігійний конфлікт. На думку «дореволюційного» російського історика О.Ю. Алєкторова місцева влада фактично самоусунулася від вирішення проблеми спираючись на акт про свободу віри 1905 р. Незважаючи на це віруючі східного обряду все ж отримали право обирати спеціального депутата Державної думи від Сідлецької та Люблінської губерній [2, с. 123-124].

Холмська проблема серйозно обговорювалася у 1863 та 1902 рр. але в 1906 р. знову стало актуальним питання про створення Холмської губернії за рахунок відокремлення східних повітів Люблінської та Сідлецької губерній від

Привіслянського краю. У зв'язку з дискусіями у владній верхівці було прийнято рішення відкласти вирішення даної проблеми [47, с. 400-403].

За результатами виборів до I Державної думи більшість депутатів мали приналежність до опозиційної партії кадетів. Вже в квітні 1906 р. за тиждень до початку роботи I Державної думи С.Ю. Вітте пішов у відставку. Новим головою уряду призначили І.Л. Горемікіна, який протримався на посаді до середини 1906 р. та саботував реформи, тому уряд І.Л. Горемікіна та I Державна дума майже одночасно припинили свою діяльність [15, с. 874-886].

В цей час на політичному горизонті з'явився П.А. Столипін який зарекомендував себе вольовим чиновником. Завдяки цьому в 1906 р. він спочатку був призначений міністром внутрішніх справ, а потім очолив уряд [48, с. 6]. На думку британського історика Н. Дейвіса ще до прем'єрства П.А. Столипіна в 1906 р. завдяки редакції Основних законів у Російській імперії фактично ввели Конституцію, яка лише офіційно, а не фактично обмежувала самодержавну владу імператора [16, с. 723].

Під час роботи II Державної Думи в 1907 р. П.А. Столипін підготував декларацію урядової програми в якій зазначав що головним принципом подальшої урядової політики буде проведення реформ що мали перетворити Російську імперію в правову державу. Пропонувалося ввести самоуправління в Царстві Польському, Прибалтиці та західних губерніях, проте з врахуванням специфічних особливостей цих земель [49, с. 15-19].

Хід обговорення урядової програми в II Державній думі змусив П.А. Столипіна виступити повторно. Головною причиною проведення сильної урядової політики вказувався великий розмах революції 1905-1907 рр. [23, с. 35-36]. На нашу думку в даній ситуації проявилась головна відмінність політики П.А. Столипіна від С.Ю. Вітте, а саме відхід від ідеї примирення за рахунок поступок та прийняття курсу на завоювання поваги російського суспільства за рахунок демонстрації урядом сили.

Одним з найрадикальніших кроків стало введення в 1906 р. військово-польових судів, що мали повноваження виносити вирок за одну добу. За

даними польської історикині Г. Дильонгової лише за 2 роки в Варшавському та Віленському округах стратили близько 500 осіб [17, с. 79].

Діяльність військово-польових судів викликала невдоволення у частини членів II Державної думи. У відповідь П.А. Столипін акцентував увагу на загрозі розпаду держави, на його думку ця обставина дозволяла порушувати права та норми, хоча він погодився використовувати цей інструмент лише в крайньому разі. Військово-польові суди мали знищити революційний рух за короткий термін і після цього припинити свою дію [23, с. 39-42].

Після розпуску II Державної думи та змін до виборчого законодавства в 1907 р. П.А. Столипін почав втрачати популярність у вищих колах влади та дворянства. Сформувалася стійка опозиція, також депутати III Державної думи поступово розчаровувалися в діях уряду. По мірі заспокоєння розбурханого революцією 1905-1907 рр. суспільства почався повільний процес повернення старих методів управління та відхід від кардинальних реформ [25, с. 189-191].

Ще будучи Ковенським губернським предводителем дворянства П.А. Столипін познайомився з польськими особливостями. Незважаючи на повагу до етнічних меншин значний вплив на його діяльність мала яскраво виражена російська самосвідомість [48, с. 5-6]. Один з найближчих соратників прем'єр-міністра П.А. Столипіна, І.Я. Гурлянд, характеризував політику Російської імперії по відношенню до польського питання як гнучку, але обмежену, вважаючи що Царство Польське автономії не заслуговує [55]. Полякам після повстань 30-х та 60-х рр. XIX ст. залишили самоуправління областей, певні привілеї місцевого дворянства та можливість користуватися польською мовою [55, арк. 2] адже, імперський уряд розумів, що лише заручившись підтримкою місцевих чиновників, можна укріпити своє становище в регіоні [38, с. 47].

Виступаючи у III Державній думі в листопаді 1907 р. П.А. Столипін заявив, що він не намагається створити репресивну систему, а хоче покращити життя населення. Незважаючи на це всі реформи засновувалися на російських цінностях. Також голова уряду зазначав що місцеве самоуправління має бути на

національній основі, а головна причина слабкості польської освітньої системи в небажанні навчатися російською мовою. Стосовно польського самоуправління П.А. Столипін заявляв: «Вот сплотитесь общенациональным цементом и тогда, господа, требуйте от нас децентрализации...» [23, с. 66-70].

Колишній начальник Варшавського охоронного відділення П.П. Заварзін у своїх мемуарах зазначав що російський уряд в 1908 р. займався Холмським питанням. Планувалося врегулювати проблему шляхом утворення окремої Холмської губернії, проте місцеві поляки-поміщики протидіяли цим планам. На думку П.П. Заварзіна польські поміщики виконували вказівки депутатів Державної думи, так званого Польського кола [20, с. 140-141].

Стосовно введення міського положення в містах Царства Польського П.А. Столипін в жовтні 1909 р. в раді по справам місцевих господарств повідомляв, що польське міське самоуправління не мало в подальшому змінюватися. Головною особливістю була обов'язкова участь російського елемента, документообіг здебільшого російською, хоча допускалася і польська мова та ділення виборців на три курії: російську, єврейську та всіх інших етнічних груп. Такі дії забезпечували росіянам представництво в органах міського самоврядування в Царстві Польському [48, с. 65-67].

Для П.А. Столипіна особливо важливим та принциповим стало введення земств в західних губерніях, адже це була частина його національної політики. Тогочасний публіцист О.П. Аксаков вважав що для П.А. Столипіна економічне зростання та поширення російської культури на захід було найбільш дієвим способом захисту цілісності імперії. Земства мали покращити економічне положення та підняти російський національний дух на цих землях, але проти цієї реформи виступила частина членів Державної ради. Після цього голова уряду фактично шантажував Миколу II готовністю піти у відставку. Проблема прийняття закону та політична криза були вирішені шляхом тимчасового припинення роботи законодавчих гілок влади [1, с. 75-76].

Свої цілі П.А. Столипін досягнув використавши статтю 87 Основних законів, яка дозволяла приймати особливо важливі рішення через видання

височайших наказів Верховної влади між робочими періодами вищих законодавчих органів. Цими діями П.А. Столипін йшов на конфлікт не лише з представниками народу, але й продемонстрував Миколі II самостійність та рішучість, що стало однією з причин погіршення взаємовідносин між ними [15, с. 973-975]. Ця ситуація демонструє надважливу та принципову роль яку П.А. Столипін відводив боротьбі з польським впливом на західних околицях Російської імперії.

Необхідно відмітити що П.А. Столипін цікавився думками поляків щодо дій влади. Спеціально для очільника уряду його близький соратник І.Я. Гурлянд з 1907 р. готував довідки стосовно публікацій в польських газетах які зачіпали польське національне питання [56]. Ми вважаємо що такі дії свідчать про важливість для ззовні впевненого в собі П.А. Столипіна бачити відгуки населення стосовно своєї діяльності.

Миколі II не подобалася самостійність прем'єр-міністра, особливо після кризи з введенням земств. Незважаючи на це Микола II через авторитет залишив П.А. Столипіна прем'єр-міністром, але російські революціонери в 1911 р. вбили його в Києві [15, с. 973-975]. Ця кривава подія ознаменувала фактичний кінець періоду соціально-економічної модернізації в Російській імперії. Незавершеність реформ та невирішеність національних питань негативно впливали на подальший розвиток Російської імперії.

Таким чином Російська імперія початку XX ст. потребувала оновлення державної системи. Незважаючи на ліберальний підхід до реформ С.Ю. Вітте та консерватизм П.А. Столипіна до поляків вони відносилися з певною підозрою. Якщо в Росії зміни мали заспокоїти населення, то відносно поляків реформи мали обмежити їхній вплив на західних околицях Російської імперії. В таких умовах польське національне питання в Російській імперії не було вирішено в період соціально-економічних реформ початку XX ст.

ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 3

Соціально-економічні модернізації II половини XIX - початку XX ст. значно ускладнили державні системи Австро-Угорщини та Німеччини. Ставлення до поляків в цих державах відрізнялося, адже в багатонаціональній Австро-Угорщині австрійська влада втрачала власну міць, а тим часом могутнішала моноетнічна Німеччина, яка була продовжувачем національної політики Пруссії. З цієї причини на відміну від Німеччини в якій поляків розглядали ворогами, австрійська влада в них шукала союзників.

Така ситуація була і на політичній арені, адже в Австро-Угорщині соціал-демократи та пангерманці були лояльними до поляків, але в своїх цілях. Тим часом в Німеччині соціал-демократи відносилися до поляків досить прохолодно, хоча й почали з 1903 р. співпрацю з ППС, а пангерманці активно боролися з поляками. Ситуацію погіршували утиски католицизму в Німеччині. В цей період відбулося уподібнення польських та німецьких націоналістів, а шкільні протести що почалися в Німеччині з 1901 р. об'єднали в патріотичному пориві поляків в Австро-Угорщині, Німеччині та Росії.

Тим часом Російська імперія початку XX ст. була державою з застарілою політичною моделлю. Поширення революції 1905-1907 рр. змусило російську владу почати ліберальні реформи. Провладні консерватори на відміну від опозиційних ліберальних партій не бажали йти на поступки жодному з поневолених народів. Серед реформ які стосувалися поляків можна виділити введення представницьких органів, зміни до виборчого кодексу, підготовку до створення Холмської губернії, введення міського самоуправління та земську реформу. Більшість з цих нововведень мали на меті зменшення польського впливу в Російській імперії, проте після загибелі П.А. Столипіна в 1911 р. процес модернізації Російської імперії фактично припинився.

ВИСНОВКИ

Польське національне питання можна впевнено назвати найгострішим серед подібних національних питань минулого. Дослідники з Польщі, України, Росії та Білорусі внесли найбільший внесок в розробку даного питання, адже ця проблема прямо стосувалася історії вказаних країн. Австрія та Німеччина безпосередньо були пов'язані з польським національним питанням, тому їхні дослідники в контексті висвітлення власної історії також приймали участь у вивченні проблеми. Британських та французьких дослідників польська історія цікавила через традиційно сильні пропольські настрої в європейському суспільстві. Стосовно джерельної бази можна відмітити значну різноманітність та доступність джерел документального, особистого та архівного походження.

В XIX ст. польський народ був розділений між Австрією, Пруссією та Росією через що відбулося декілька невдалих польських національно-визвольних повстань після яких посилювалися репресії та утиски з боку держав-поневолювачів. Незважаючи на це завдяки складній внутрішній ситуації в Австро-Угорщині тамтешнім полякам вдалося зайняти вигідне положення, тому здебільшого боротьба велася проти українців за вплив в Галичині. В свою чергу в Німеччині антипольська політика змішалася з антикатолицькою, але такий подвійний тиск лише мобілізував місцевих поляків які гідно протистояли німецькій владі. Тим часом Російську імперію не залишало відчуття польської небезпеки, через це російська національна політика проводилася з метою усунення реальних та вигаданих польських загроз.

Через своє складне становище наприкінці XIX ст. в польському суспільстві поширювалися радикальні політичні течії які не відкидали терор, серед них особливо виділялися соціалісти та націоналісти. Першими та найвпливовішими серед них стали відповідно ППС та Національна ліга, проте вони не були єдиними виразниками волі польського народу, адже існував цілий ряд різноманітних конкуруючих партій, а в Галичині зберігався вплив

консерваторів та поширився людський рух. Ситуація погіршувалася внутрішньопартійною боротьбою що значно ускладнювало й до того непросту політичну ситуацію в польських землях.

На зламі XIX-XX ст. Австро-Угорщину, яка поступово занепадала роздирали міжетнічні конфлікти та соціальні проблеми, що змушувало австрійську владу та місцевих політиків, хоча й в своїх цілях, але йти на поступки місцевим слов'янам, зокрема полякам. В той час як Німеччина будучи федеративною імперією мала чітку антипольську політику: економічно зламати і онімечити поляків та колонізувати їх землі. Антипольський курс підтримували націоналістичні пангерманські організації, в той час як німецькі соціалісти повільно зближувалися з поляками.

Найвідсталішою серед держав-поневолювачів Польщі на початку XX ст. з її самодержавством залишалася Російська імперія. Російська революція 1905-1907 рр. особливо гостро проявилася в Царстві Польському та вплинула на інші польські землі. Така ситуація призвела до введення послаблень, але тим не менше більшість змін що стосувалися польського національного питання були спрямовані на зменшення польського та посилення російського впливу в західних губерніях та захисту російського елементу в Царстві Польському.

Таким чином польське національне питання не було вирішене під час європейських модернізаційних процесів II половини XIX - початку XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аксаков А. П. "Высший подвиг". Петр Аркадьевич Столыпин, жизнь за царя и Родину положивший. Санкт-Петербург: Всерос. национ. клуб, 1912. 92 с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/65600-aksakov-a-p-vysshiy-podvig-petr-arkadieovich-stolypin-zhizn-za-tsarya-polozhivshiy-spb-1912-otech-b-ka-26> (дата звернення: 27.03.2021).
2. Алекторов А. Е. Иностранцы в России: Современные вопросы: Финляндцы. Поляки. Латыши. Евреи. Немцы. Армяне. Татары / С предисл. и добавлением А. С. Будиловича. Санкт-Петербург: Изд. О-ва ревнителй рус. ист. просвещения в память Императора Александра III; тип. И. В. Леонтьева, 1906. [2], 134 с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/10497-alektorov-a-e-inorodtsy-v-rossii-spb-1906> (дата звернення: 13.03.2021).
3. Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия / Пер. с нем. М. С. Панина с предисловием Х. Житловского. Санкт-Петербург: Серпъ, 1909. 654 с.
4. Белая Е. Пангерманский союз и польский вопрос в 1891–1907 годах (к постановке проблемы). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць*. 2010. Вип. 13. С. 42-49. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/7931/2/belaya.pdf> (дата звернення: 08.04.2021).
5. Бенкендорф А. Х. Воспоминания. 1802 – 1837 / Публ. М. В. Сидоровой и А. А. Литвина; Пер. с фр. О. В. Маринина. Москва: Рос. фонд культуры, 2012. 759 с.
6. Бисмарк О. Мысли и воспоминания: в 3 т. / Пер. с немец. под ред. проф. Л. С. Ерусалимского. Т. I. Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1940. 334 с.
7. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / пер. на укр. З. Борисюк. Київ: Критика, 1998. 334 с.

8. Боечко В. Ф., Боечко Г. В. Вплив колоніальної політики на духовне і соціально-економічне становище поляків кінця XIX – початку XX століття. *Молодий вчений*. 2018. № 1(1). С. 22-26. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_1\(1\)_8](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_1(1)_8). (дата звернення: 07.04.2021).
9. Бочковський Ольгерд Іполит. Вибрані праці та документи / Упоряд.: О. Гнатюк, М. Чех. Національний університет "Києво-Могилянська академія"; Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства; Центр європейських гуманітарних досліджень. Том I. Київ: Україна Модерна, ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 704 с.
10. Велика війна 1914–1918 рр.: витоки, характер, наслідки: монографія / за наук. ред. д.і.н. проф. С. С. Трояна. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2018. 536 с.
11. Витте С. Ю. Воспоминания: Царствование Николая II. 2-е изд. Ленинград: Гос. изд-во, 1924. В 2 т. Т. 2. 1924. XI, [1], 518 с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/36684-t-2-1924> (дата звернення: 13.03.2021).
12. Воцелка К. История Австрии. Культура, общество, политика / ред. В. Н. Ковалев; пер. с нем. В. А. Брун-Цеховского, О. И. Величко, В. Н. Ковалева. Москва: Весь Мир, 2007. 512 с.
13. Грабенський В. История польського народу. Минск: МФЦП, 2006. 800 с.
14. Громакова Н. Ю. «Польське питання» у російському публічному просторі XIX ст. *Емінак*. 2016. № 2 (14), (квітень-червень), Т. 3. С. 11-16. URL: <http://ir.nusta.edu.ua/jspui/handle/doc/2841> (дата звернення: 26.07.2021).
15. Гурко В. И. Черты и силуэты прошлого: Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника / подгот. текста и коммент. Н. П. Соколова. Москва: Новое литературное обозрение, 2000. 746 с.
16. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Тарашук. Київ: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2008. 1080 с.

17. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795-1990 / за наук. ред. Н. М. Яковенко; пер. з пол. М. Кірсенка. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 239 с.
18. Дмовский Р. Германия, Россия и польский вопрос. Пер. с пол. Санкт-Петербург: Н. П. Карбасников. 1909. XXII, 2, 292 с. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003757545/ (дата звернення: 02.07.2021)
19. Жерноклеєв О. С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890 – 1918 рр.): монографія. Івано-Франківськ: Видавничодизайнерський відділ ЦІТ, 2006. 536 с.
20. Заварзин П. П. Работа тайной полиции: в 2 ч. Париж: Тип. Франко-русская печать, 1924. 174 с. Ч. 2: Воспоминания. URL: <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/23778-zavarzin-p-p-rabota-taynoy-politsii-v-2-h-ch-parizh-1924> (дата звернення: 28.03.2021).
21. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / наук. ред. Л. Зашкільняк. Львівський національний університет імені Івана Франка; Інститут історичних досліджень; Центр історичної полоністики. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. 752 с.
22. Зінченко О. Представники України в Державній раді Російської імперії (1906–1917 рр.): монографія. Харків: НТМТ, 2013. 250 с.
23. Избранные выступления П. А. Столыпина в Государственной думе и Государственном совете. 1906–1911 годы / под общ. ред. С. Е. Нарышкина. Москва: Издание Государственной думы. 2012. 228 с.
24. История Германии: учебное пособие: в 3 тт. / под общ. ред. Б. Бонвеча. Ю. В. Галактионова. Москва: КДУ. 2008. Т. 3: Документы и материалы / отв. ред. С. А. Васютин. Ю. В. Галактионов, Л. Н. Корнева. 592 с.
25. Кабытов. П. С. П. А. Столыпин: последний реформатор Российской империи. Самара: Изд-во «Самарский университет», 2006. 218 с.
26. Каутский К. Основы социалдемократии: (Эрфуртская программа): пер. с нем. Женева: Тип. Социалдемокр. б-ки, 1894. [2], VI 232 с.

(Социалдемократическая библиотека. Сер. 2; вып. 3). На обл. авт. и загл. также нем. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/54121-kautskiy-k-osnovy-sotsialdemokratii-erfurtskaya-programma-per-s-nem-zheneva-1894-sotsialdemokraticeskaya-biblioteka-ser-2-vyp-3> (дата звернения: 10.04.2021).

27. Климович Е. К., Беклемишев В. А. Обзор революционного движения. Печ. ориг.: Машинопис. текст, без тит. л. и обл. Описано по 1-ой с. текста. В конце текста указаны авт. и год. изд.: 1909. 570 с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/27212> (дата звернения: 05.03.2021).

28. Кон Ф. Сорок лет под знаменем революции. (Воспоминания). Москва: Государственное издательство, 1922. 148 с.

29. Конституционно-демократическая партия. Съезд (2; 1906). Постановления 2-го Съезда 5-11 января 1906 г. и Программа. Санкт-Петербург: Тип. т-ва Общественная польза, 1906. 32 с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/27681> (дата звернения: 20.04.2021).

30. Краткая история Германии / У. Дильмайер и др.; пер. с нем. К. В. Тимофеевой. Санкт-Петербург: Евразия, 2008. 542 с.

31. Крестьянская партия. Программа и устав Крестьянской партии. Санкт-Петербург: Экон. типо-лит., 1906. 16 с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/27743-krestyanskaya-partiya-programma-i-ustav-krestyanskoj-partii-spb-1906> (дата звернения: 11.04.2021).

32. Кретинин С. В. Идеология немецкой социал-демократии в Чехословакии в 1918-1939 гг.: Учеб. пособие. Воронеж: ВГУ. 2002. 156 с.

33. Крживицкий К. Польша и Россия в 1872 г.: пер. с пол. / соч. бывш. члена Гос. совета Царства Польского. Москва: Унив. тип. (Катков и К°), 1874. [4], XIV, 86 с. Из предисл.: "Творец соч. "Польша и Россия" не выставил на нем своего имени; но пол. журналистика... объявила, будто оно написано г. Крживицким... А. Х..." . Из Чтения в О-ве истории и древностей рос. При Моск. ун-те, 1873 г., Кн. 4. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/44803> (дата звернения: 08.02.2021).

34. Любавский М. К. История западных славян (прибалтийских, чехов и поляков). Лекции, чит. в М. Ун-те и на высших жен. курсах в Москве. 2 изд. Москва: Издание М. и С. Сабашниковых, 1918. 458 с. URL: <https://elib.bsu.by/handle/123456789/70> (дата звернення: 18.01.2021.).

35. Максимов С. В. Сибирь и каторга: в 3 ч. Санкт-Петербург: Тип. А. Траншеля, 1871. Изд. также под загл.: Ссылные и тюрьмы. Ч. 3: Политические и государственные преступники. 1871. [4], 388, IV с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/3218-ch-3-politicheskie-i-gosudarstvennye-prestupniki-1871> (дата звернення: 19.01.2021).

36. Милюков П. Н. Воспоминания. Москва: Политиздат, 1991. 528 с.

37. Михальський Ю. В. Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку ХХ століття (1902—1914). Львів: Каменяр, 2002. 166 с.

38. Михтуненко В. В. Науково-педагогічна та громадсько-політична діяльність І. Я. Гурлянда: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02 / НУЧК імені Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2019. 261 с.

39. Партия свободомыслящих: программы. Санкт-Петербург: Типо-лит. П. Вайсберга и Н. Гершунина, 1905. 23, [1] с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/27739-partiya-svobodomyslyaschih-partiya-svobodomyslyaschih-programmy-spb-1905> (дата звернення: 10.04.2021).

40. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. Том VII. 1832 г. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. 1833. 1414 с. URL: <https://runivers.ru/lib/book3136/9872/> (дата звернення: 31.05.2021).

41. Польське національне повстання 1830 – 1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ: КНТ, 2017. 264 с.

42. Польське національне повстання 1863 – 1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Видання 2-е. Київ: КНТ, 2017. 185 с.

43. Польша в XX веке. Очерки политической истории / отв. ред. А. Ф. Носкова. Москва: Издательство «Индрик», 2012. 952 с.
44. Польша и Россия в первой трети XIX века. Из истории автономного Королевства Польского. 1815–1830 / отв. ред. С. М. Фалькович. Москва: «Индрик», 2010. 584 с.
45. Ратнер Н. Д. Очерки по истории пангерманизма в Австрии в конце XIX в. / отв. ред. В. Д. Королюк. Москва: Наука, 1970. 224 с.
46. Русский монархический союз (Москва). Программа / Рус. монархич. партия. Москва, 1906. [2], 12 с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/55208>. (дата звернения: 21.04.2021).
47. Совет министров Российской империи. 1905-1906 гг. Документы и материалы / сост. С. Атапин, Б. Гальперина. Москва: Наука, 1990. 473 с.
48. Столыпин А. П. А. Столыпин, 1862-1911. Париж: Изд-во Е. Сияльской. 1927. 102 с. [3] л. ил., портр. В кн. также: Смерть Столыпина: из воспоминаний бывшего киев. губернатора / А. Гирс. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/67018-stolypin-a-p-a-stolypin-1862-1911-parizh-1927> (дата звернения: 28.03.2021).
49. Столыпин Петр Аркадьевич (1862-1911). Сборник речей Петра Аркадьевича Столыпина, произнесенных в заседаниях Государственного совета и Государственной думы (1906-1911). Санкт-Петербург: В. В. Логачев, 1911. 131 с.
50. Страны Западной цивилизации. XIX - начало XX в. // Хрестоматия. Сост., авт., коммент. И. Р. Чикалова, Р. А. Чикалов. Минск: Выш. шк., 2010. 528 с.
51. Тайны нашей государственной политики в Польше: сборник секретных документов. London: Изд. Фонда В.Р.П. вып. 25-ый. 1899. 124 с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/16803> (дата звернения: 06.03.2021).
52. Тарас А. Е. Анатомия ненависти. (Русско-польские конфликты XVIII – начала XX вв.). Минск: Харвест, 2008. 832 с.
53. Торгово-промышленная партия. Объяснительная записка к программе Партии: от Торгово-промышленной партии: дополнение № 2 / Бюро Торг.-

промышл. партии. Москва: 1905. 15 с. Без тит. л. и обл., описано по 1-й с. текста. URL: <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/54994-torgovo-promyshlennaya-partiya-obyasnitelnaya-zapiska-k-programme-partii-ot-torgovo-promyshlennoy-partii-dopolnenie-2-m-1905> (дата звернення: 10.04.2021).

54. Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши / пер. с польск. В. Н. Ковалев. М. А. Корзо, М. В. Лескинен. Москва: Весь Мир, 2004. 544 с.

55. Ф. 1629 Гурлянд Илья Яковлевич (1868–1923), доктор полицейского права, член совета министра внутренних дел, редактор газеты «Россия». Оп. 1. Спр. 39. Записки И.Я. Гурлянда о невозможности предоставления автономии Польше, 1900 г., 10 арк.

56. Ф. 1662 Столыпин Петр Аркадьевич (1862–1911), Министр внутренних дел, Председатель совета министров. Оп. 1. Спр. 85. Справки члена совета Министерства Внутренних Дел И.Я. Гурлянда Столыпину Петру Аркадьевичу о статьях в различных газетах по польскому вопросу, 1907–1911 гг., 8 арк.

57. Федорик Ю. В. Православне духовенство в Царстві Польському в 1875 – 1905 роках. Донецьк: ЛАНДОН-XXI, 2013. 340 с.

58. Цецик Я. П. Роль чорносотенців в ускладненні взаємовідносин між польським і російським населенням Волині на початку ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2017. Вип. 25. С. 62-66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2017_25_12. (дата звернення: 20.04.2021).

59. Чикалова И. Р. Партии, профессиональные союзы, женские организации во Франции, Германии, Великобритании (1815–1914): монография. Минск: Беларуская навука, 2015. 392 с.

60. Archiwum Główne Akt Dawnych. Organizacja Narodowa Powstania Styczniowego. 1/244/0/17/194. "Prawda", nr 5. URL: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/ru/jednostka/-/jednostka/17791225> (дата звернення: 25.10.2021).

61. Archiwum Państwowe w Białymstoku. Zarząd Żandarmerii Powiatów Łomżyńskiego, Mazowieckiego, Szczuczyńskiego i Kolneńskiego Guberni

Łomżyńskiej. 4/20/0/-/21. Начальник Ломжинского Губернского Жандармского Управления. 25 января 1906 г. № 611. г. Ломжа. URL: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/ru/jednostka/-/jednostka/17439751> (дата звернення: 27.10.2021).

62. Archiwum Państwowe w Przemyślu. Afisze, plakaty i druki ulotne z terenu Przemyśla w zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu. 56/397/0/0/4. Burmistrz dr Doliński: Odezwa do ludności z okazji 60-tej rocznicy wstąpienia na tron cesarza Franciszka Józefa I. URL: <https://skany.przemysl.ap.gov.pl/show.php?zesp=397&cd=0&ser=0&syg=4> (дата звернення 26.10.2021).

63. Archiwum Państwowe w Przemyślu. Zbiór materiałów dotyczących powstań narodowych i polskiego ruchu niepodległościowego. 56/1998/0/4/11. Rząd Narodowy Do Narodu. URL: <https://skany.przemysl.ap.gov.pl/show.php?zesp=1998&cd=0&ser=4&syg=11> (дата звернення: 26.10.2021).

64. Czubiński A. Powstanie 1863-1864 roku we wschodniej Wielkopolsce. Poznań: Polski Dom Wydawniczy "Ławica". 1993. 116 s.

65. Kieniewicz S., Zahorski A., Zajewski W. Trzy powstania narodowe - kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe / pod red. W. Zajewskiego. Warszawa: Wydawnictwo „Książka i Wiedza”. 2006. 429 s.

66. Liga Narodowa (1893–1928). Wybór relacji / wybór, wstęp i opracowanie: T. Sikorski, A. Wątor. Warszawa: Muzeum Historii Polski. 2015. 401 s.

67. Polacy na syberii od XIX do XXI wieku: monografia wieloautorska / pod red. naukową. S. Leończyka. Warszawa: Wspólnota Polska. 2019. 137 s.

68. Polski wiek XX / pod red. K. Persaka, P. Machcewicza. T. I. Warszawa: Bellona i Muzeum Historii Polski. 2009. 331 s.

69. Program stronnictwa demokratyczno-narodowego w zaborze rosyjskim. Lwów: „przeglądu wszechpolskiego”. 1897. 29 s. URL: http://tpnprzem.pro-linixpl.com/projektbc/a_biblioteka/pdf/70.pdf (дата звернення: 07.01.2021).

70. Samuś P. Wasza kartka wyborcza jest silniejsza niż karabin, armata... Z dziejów kultury politycznej na ziemiach polskich pod zaborami. Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego. 2013. 369 s.

71. Sikorska-Kowalska M. Środowisko inteligencji radykalnej na przełomie XIX i XX wieku. Próba portretu. *Studia Z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX I XX Wieku*, 19. 2019. S. 33-50. URL: <https://doi.org/10.18778/2080-8313.19.03> (дата звернення: 05.03.2021).

72. Suleja W., Nowak A., Głębocki H. Józefa Piłsudskiego pojedynek z imperium (1887-1917): (z nieznanych dokumentów rosyjskiej Ochrany) / wybór materiałów: H. Głębocki. Krakow. Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. 2018. 98 s.

73. Syberyjska korespondencja zesłańców postyczniowych (1864-1866): „Po drodze życia wstąpić przed śmiercią do Polski” / wybór, opracowanie, wstęp W. Caban, S. Mulina. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2018. 380 s.

74. Waniek D. Ruch narodowy w Polsce wczoraj i dziś: ideologia, organizacja, praktyka działania. Warszawa, Dom Wydawniczy „Elipsa”, 2014. 102 s.

75. Zesłańcy postyczniowi na Syberii Zachodniej w opinii rosyjskiej administracji i ludności syberyjskiej. Cz. 1. Dokumenty administracji cywilnej, policji i żandarmerii / wybór i oprac. A. Krich, S. Mulina, S. Wiech; pod red. S. Muliny, S. Wiecha. Kielce, 2019. 376 s.

76. Zesłańcy postyczniowi na Syberii Zachodniej w opinii rosyjskiej administracji i ludności syberyjskiej, cz. 2. Pamiętniki, listy, publicystyka. Początki rosyjskich badań nad losami polskich zesłańców postyczniowych na Syberii / wybór i oprac. W. Caban, K. Latawiec, J. Legieć, T. Mosunowa.; pod red. J. Legiecia. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego. 2019. 516 s.